

NOVI OMANUT

PRILOG ŽIDOVSKOJ POVIJESTI I KULTURI

Broj 3 (164) Zagreb, srpanj-kolovoz-rujan 2024 / tamuz-av-elul 5784 ISSN 1331-8438

Pod lupom

Čovječuljak u staklenom kavezu

Piše Zdravko Zima

O tradiciji biografskog romana možda ponajbolje svjedoči podatak da njegovi počeci koincidiraju s počecima europske i svjetske književnosti. Prvi roman te vrste, *Aleksandrida*, posvećen životu Aleksandra Velikog, poznat je u sedamdesetak verzija, a pouzdano je utvrđeno da prvi tekstovi o slavnom antičkom vojskovođi datiraju iz drugog stoljeća prije Krista. U novije vrijeme geneza biografskog romana povezuje se s Williamom Shakespeareom i krajem 19. stoljeća. Budući da se o životu stratfordskog genija znalo malo, ili gotovo ništa, njegov *curriculum* i njegovo vrijeme biografi su nastojali dešifrirati na temelju njegovih dramskih tekstova. Takva metoda davno je diskreditirana, iako je André Maurois, autor biografskih romana o Shelleyju, Proustu, Byronu, Balzacu, George Sand i Disraeliju, veliku važnost u reaktualizaciji pojedinih biografija pridavao upravo njihovim izvornim tekstovima, s pravom pretpostavljajući da su njihova djela najbolji ili, još više, nezaobilazni fragmenti njihovih životopisa. Tko polazi od takve pretpostavke, taj vjeruje da je biograf istodobno povjesničar i individualni portretist te da između autentične poezije (ne samo one u stihovima) i egzaktne istine u krajnjoj liniji nema bitne razlike. Velik obol biografskom romanu dali su Somerset W. Maugham, Stefan Zweig, Robert Graves, Thomas Mann i Irving Stone, a u naše dane Joyce Carol Oates, Catherine Clément, Jean Echenoz, Sanja Lovrenčić, Nuala O'Connor, Elin Cullhed i mnogi drugi. Poseban je slučaj argentinski pisac Ariel Magnus, iako to možda zvuči kao otrcana fraza. Jer premda ljudske sudbine imaju dovoljno dodirnih točaka i elemenata koji se mogu svesti pod univerzalni nazivnik, u toj univerzalnosti ima isto tako mnogo razlika koje ih čine egzemplarnim ili posebnim i baš zato podobnim za beletrističko rekreiranje.

Ariel Magnus rodio se 1975. u Buenos Airesu. Ali španjolsku književnost nije studirao u Argentini nego u Njemačkoj, na Humboldtovu sveučilištu u Berlinu. Magnus piše romane, novele i surađuje u različitim medijima u Latinskoj Americi i Europi. Među inim radi i za njemačke novine *Die Tageszeitung* iz Berlina. Polazeći od onoga što je Sainte-Beuve još u 19. stoljeću definirao kao prirodopis duhova (*histoire naturelle des esprits*), držeći zapravo da ponašanje ljudskog bića, kao i biljke, ovisi o njegovim predispozicijama i njegovoj okolini, može se zaključiti da nije slučajno da je upravo Ariel Magnus napisao roman o takvu individuumu kao što je Otto Adolf Eichmann. U enciklopedijskim natuknicama o slavnim i manje slavim pojedincima iz svjetske povijesti obično se navode njihova zanimanja: pjesnik, skladatelj, arheolog, teolog, biolog, entomolog i što sve ne. Uz Eichmannovo ime moguća je samo jedna (dis)kvalifikacija: ratni zločinac. Istina, Eichmann je pohađao gimnaziju i znanstvenu školu, koje nikada nije završio, neko vrijeme radio je za očevu tvrtku, a potom kao trgovac i zastupnik njemačke podružnice Vacuum Oil Company. Godine 1927. učlanio se u Frontkämpferbund, savez desnice u Austriji, a već 1932. pridružio se Njemačkoj nacionalsocijalističkoj radničkoj partiji s članskim brojem 889895. Nakon što je u Austriji ta stranka zabranjena, oputio se u Bavarsku i učlanio u Österreichische Legion, paramilitarnu organizaciju austrijskih nacionalsocijalista. Ostalo je povijest, komprimirana u činjenici da je od 1939. bio šef odjela IVB/4 sa zadatkom potpunog uništenja (*Endlösung*) Židova u Europi. Bio je jedan od glavnih organizatora genocida u kojem je ubijeno oko šest milijuna Židova. Nakon sloma nacizma krio se neko vrijeme u Njemačkoj, potom u Italiji, a završio je u Argentini. Mijenjao je države, gradove i odredišta. Mijenjao je zanimanja i imena: u Bavarskoj se predstavljao kao Otto Barth, u Porajnju kao Otto Eckmann, u Italiji kao Otto Henning, u Argentini

Latinoamerički Pariz: Buenos Aires

kako Ricardo Klement. Godine 1960. u gradu San Fernando, dvadesetak kilometara sjeverno od Buenos Airesa, oti su ga pripadnici izraelske tajne službe i odveli u Izrael, gdje je osuđen na smrt. Nakon višekratna ispitivanja, kad je shvatio da više nema prostora za manevar i da su mu sva izvrđavanja besmislena, izraelskim agentima priznao je svoje pravo ime.

Zašto se Argentinac Ariel Magnus odlučio napisati roman o takvu egzemplarnom zločincu kao što je Adolf Eichmann? Zato što je na taj način kanio otplatiti dug obiteljskoj prošlosti i zato što je za pripovjedača zlo kao fenomen uvijek provokativnije, ako ne i privlačnije, od onoga što mu je suprotno

Kao u kakvu fantastičnu krimiću, u stupicu ga je namamio slijepi Židov Lothar Hermann, uz asistenciju svoje lijepe kćeri Silvije, koja je koketirala s Eichmannovim najstarijim sinom.

Zašto se Magnus odlučio napisati roman o takvoj ličnosti kao što je Eichmann? (1) Zato što je i sâm potomak njemačke, što-više, židovske obitelji, (2) zato što su njegovi preci iz Njemačke pobjegli u Argentinu, bježeći pred onima koji će zbog svojih zločina poslije također bježati u Argentinu, (3) zato što se njegova Oma Ella „samodeportirala“ da bi u paklu nacističkih progona spašavala svoju majku s upornošću i kuražom koje nadilaze granice mašte, (4) zato što je njegov otac gajio nezaustavljivu mržnju prema Eichmannu, objašnjavajući da je to jedini ljudski stvor na svijetu kojeg bi bio spreman ubiti da

kojim slučajem već nije mrtav, (5) zato što je Hannah Arendt napisala knjigu *Eichmann u Jeruzalemu*, (6) zato što se sa zlom čovjek odvajkada susreće, bez mogućnosti da ga eliminiira, ali i bez sposobnosti da dopre do njegovih dubinskih uzroka, (7) napokon, zato što je zlo za pisca uvijek provokativnije, ako ne i privlačnije, od onoga što mu je suprotno. Doduše, Magnus nije napisao roman pod naslovom *Eichmann u Buenos Airesu*. U izvorniku njegov roman zove se *El desafortunado*, što će reći nesretnik, ali ime najvećeg kriminalca svih vremena (kako se o Eichmannu izrazio Magnusov otac) u sprezi s gradom koji se tretira kao latinoamerički Pariz, ipak je atraktivnije za potencijalnu publiku i one koji u tome neće tražiti samo aluziju na Hannu Arendt. Kao pisac koji izbjegava stupice improvizacije, Magnus nije ignorirao činjenice, ali je istodobno bio svjestan da fotografska prezentacija takva lika sama po sebi ne može polučiti odgovarajuće efekte. Roman je kreiran iz Eichmannove perspektive, što će reći da njegova kob i godine argentinskog egzodusa nisu beletrizirani iz očista žrtve nego iz pozicije krvnika. Tek u romansijerskoj postdataciji, u kojoj se detalji iz privatne biografije miješaju s autorskim dvojama i nikad razriješenom enigmom o izvorima zla, Magnus će se opustiti i svesti Eichmanna na njegovu teško usporedivu zločinačku mjeru.

Ništa nije teže nego razumjeti prošlost, čak i kad se ona zbivala u prostoru naše suvremenosti, zaključuje pisac u svojevrsnom post skriptumu na temu Eichmannova argentinskog poglavlja. Možda zvuči bizarno, ali da bi se takav zločinac prezentirao na papiru, osim golih fakata, nužna je fikcija. U toj tvrdnji Magnus je blizak već apostrofiranu Mauroisu i njegovoj pretpostavci da poezija i istina nisu ili ne moraju biti kontradiktorni pojmovi. Predstavljajući svoga glavnog junaka ili antijunaka kao Ricarda Klementa, ne ignorirajući pritom ni druge Eichmannove pseudonime, Magnus je ekvilibrirao na onom koliko privlačnu toliko i opasnu rubu na kojem stvarnost i imaginacija plešu vječnu, nikad dokraja apsolviranu igru. Sve je u znaku smrti, a poslije prisilne razdvojenosti duge sedam godina, prvi susret između Eichmanna i njegove žene Vere Liebl na latinoameričkom

tlu koincidirao je sa smrću argentinske legende Evite Peron. Klement-Eichmann htio je suprugi darovati cvijeće, a cvijeće u Buenos Airesu nije bilo ni za lijek jer su ga građani pokupovali i polagali na odar svoje prerano preminule heroine. Kakav mirakul, žena argentinskog predsjednika Juana Perona zvala se kao i *Führerova* žena: Eva. Nije Magnus zaboravio ni Herzla, naglašavajući da ako se povratak u Eretz Israel iz tko zna kojih razloga pokaže neizvedivim, Herzl je kao alternativu u svojoj cionističkoj bibliji spominjao Argentinu. To je usporedivo s krugom istodobno suprotstavljenih i međusobno privlačnih silnica, tim više što je Eichmann nakon Drugoga svjetskog rata širio glasine da živi u Kuvajtu kako bi zameo trag svojim otmičarima.

Ali nije mogao zamesti trag Magnusu, koji ga je portretirao s distanciranošću hladna fotografa: „Ponovno si je nataknuo šešir i zagledao se u sijedi brk koji je prikrivao urođenu asimetriju koščatog lica s kojeg su poput usatka iskakali dugi nos, gotovo same nosnice koje su završavale u rascijepljenom vrhu nosa, široke uši, židovske, kako su mu često iza leđa komentirali njegovi stari suborci, podcjenjujući doseg njegova sluha.“ Na drugome mjestu pisac upozorava čitatelja

Nedoumice biografskog romana: Ariel Magnus

da je Eichmann mijenjao identitet kao čarape, a osim što je mijenjao ime, prezime, mjesto rođenja i što sve ne, mijenjao je i datum rođenja, pa se umjesto 1906. rodio 1913. godine, na trećem mjestu spominje da je imao ožiljak ispod lijevog oka koji je podrhtavao kad se uzrujao, a na četvrtom mjestu, u epilogu, koji se čita kao autorska postila, više se nije mogao ili nije htio suzdržavati, pa je Eichmanna identificirao kao govno koje je naučilo prikrivati svoj smrad. Nije Magnus zaboravio njegove sinove, ponajprije najstarijega Klause, koji mu je bio *Liebling*, nije zanemario njegov mehaničarski zanat, ni violinu (kakav spoj, klasična muzika i Auschwitz), nije ignorirao boravak u Pragu, u kojem se našao zbog čega drugoga nego da provede dejudeizaciju, nije preskočio uzgajanje kunića, propalu ambiciju s kemijskom čistionicom, Eichmannove domoljubne snove, pa ni podrijetlo njegove bake po očevoj liniji, Johanne Schifferling, rođene Gross, iz čega slijedi da je u žilama jednog tako egzemplarnog monstruma kao za kaznu kolala i židovska krv.

Okvir je općepoznat, a detalji su prepušteni piscu i njegovoj imaginaciji. Iz onoga što slijedi stječe se dojam da Eichmanna alias Klementa nije pekla savjest te da se ni u jednom času nije pokajao ili posumnjao u svoje postupke. Ili kako kaže u jednom dijalogu: „Nagon za održavanjem jači je od svakog morala. Mravi, pčele, sve od bacila do planetarnog sustava, upućuje nas na logiku koja stoji iza podčinjavanja tomu okrutnom zakonu, iz kojeg su izuzeti samo bolesnici i degenerici. Pojedinaac se mora pokoriti kako bi mogućnost za bolji život pružio široj zajednici, kao i samome sebi unutar te zajednice. Pred ledenom strogosti zakona toplo ljudsko srce mora kapitulirati. U tom sam duhu izvršavao zapovijedi svojih nadređenih, kako je i nalagala prisega koju sam položio domovini. I upravo se zbog toga ovdje u prirodi nemam razloga skrivati, ona me ne osuđuje, zna da sam učinio ono što je bilo primjereno mojem položaju, da sam postupio prirodno.“ U drugoj prilici, ili neprilici, kad se našao pred svojim otmičarima, ako ne i pred svojim žrtvama, tobožnji Klement a stvarni Eichmann reći će da su njegova uvjerenja i njegovi postupci bili kondicionirani situacijom u kojoj se zatekao njegov narod poslije ponižavajućeg Versailleskog ugovora. Dakako, njegovi postupci bili su isto tako uvjetovani zakletvom koju je dao *Führeru*, ali i megalomanskim iluzijama nacističke Njemačke svedenim na pojednostavnje-

Eichmann je odavno mrtav, što se ne bi moglo tvrditi i za fašizam, kojem je pripadao svim srcem i dušom. Ta svijest o fašizmu koji se vraća kao bumerang, ili kao kakav koban i teško podnošljiv eho, mogla bi biti inicijalna točka Magnusove nove, podjednako zanimljive i provokativne proze

nu dilemu: ili potpuna pobjeda ili krah njemačke nacije kao takve. Zagonetka zvana zlo možda bi bila odgonetljiva, kad oni koji čine zlo ne bi bili uvjereni – ili hinili da su uvjereni – kako ga čine iz najplemenitijih pobuda.

Kierkegaard je tvrdio da radikalno zlo izvire iz dubina najmračnijeg očajanja, ali ta spoznaja sama po sebi nije pomogla da ga ljudski rod u stoljećima svoje povijesti na neki način anulira. Naprotiv. Narodi koji uvijek i po bilo koju cijenu zlo vide u drugima, i isključivo u drugima, lišeni sposobnosti za preispitivanje vlastitih zabluda, ako ne i grijeha, osuđeni su da svoje zablude, ako ne i grijeha, ponavljaju u beskraj. Od takvih sposobnosti, da zlo pronade u sebi, a ne nužno u drugom, kao fanatični Teutonac i ultranacionalist Eichmann je bio nedostižno daleko. Jer da nije, morao bi sam sebi priznati da mu je život bio ekstremni promašaj, garniran činjenicom da je moralna nakaza kojoj u impozantnoj galeriji povijesnih zločinaca pripada najviši postament. Zato nije čudno da se Magnus priklonio teškoj ironiji, navodeći kako se Klement iliti Eichmann „još uvijek sjećao da se na prvom popisu ratnih zločinaca na koji je naišao u tisku njegovo ime nalazilo na skromnom sedmom mjestu.“ Ali nakon Nürnberškog procesa i smrti mnogih pajdaša, dospio je na toliko željeno prvo mjesto. Dakako, Eichmann se nikada nije pokajao za ono što je učinio. Štoviše, bilo mu je žao što nije uspio dovršiti taj đavolji projekt. U spletu svih mogućih i uzajamno prožimajućih silnica, kakve rađaju ideologije, nacionalizmi i potreba za supremacijom, nije bez temelja ni crnohumorna

Nije Magnus zaboravio njegove sinove, ponajprije najstarijega Klause, koji mu je bio *Liebling*, nije zanemario njegov mehaničarski zanat, ni violinu (kakav spoj, klasična muzika i Auschwitz), nije ignorirao boravak u Pragu, u kojem je trebao provesti dejudeizaciju, nije preskočio uzgajanje kunića, propalu ambiciju s kemijskom čistionicom, Eichmannove domoljubne snove, pa ni podrijetlo njegove bake Johanne Schifferling, rođene Gross, iz čega slijedi da je u njegovim žilama kao za kaznu kolala i židovska krv

teza da je Eichmann za osnivanje države Izrael učinio isto ako ne i više nego Herzl.

Neovisno o knjizi *Mein Kampf*, u kojoj su fiksirana načela nacističke ideologije, argumente za ono što ide u prilog Eichmannu i njegovim istomišljenicima nije teško naći u mnogim djelima europske baštine. Anatemizirani markiz De Sade, koji je znatan dio svog vijeka proveo u zatvorima i umobolnicama, gdje je pisao knjige, zagovarao je seksualnu slobodu, ateizam i posvemašnji egoizam. Više od sto godina nakon smrti otkrili su ga nadrealisti i citirali kao svog preteču, a *Filozofiju u budoaru* Kundera je proglasio jednom od svojih favoriziranih knjiga. U romanima koje nije lako čitati i u kojima se kao na pladnju nude najmračnije strane ljudske egzistencije, De Sade objašnjava da su sva ljudska bića za prirodu jednaka, što će reći da nije moguće da preferira jedno na račun drugog. Iz toga slijedi da je „priroda potpuno ravnodušna prema djelu koje ide na ruku nekom pojedincu šteteći pritom drugome.“ Nikada priroda ne provocira u čovjeku nagone oprečne od onih koji mu idu u prilog, tvrdi francuski markiz posredovanjem svog lika Dolmancéa, zaključujući da ništa nije sebičnije od prirode. Od

toga do notornog egoizma, pa i fašizma, tek je nevelik korak. U glasovitom eseju *O uživanju u mržnji* (*On the Pleasure of Hating*), nastalu desetak godina nakon De Sadeove smrti, William Hazlitt piše da je mržnja besmrtna te da ljubav u prosječnog Engleza, naroda kojem pripada i sâm tvorac eseja, manje podrazumijeva prijateljski osjećaj ili spremnost da se pomogne drugom, dok mnogo više implicira mržnju prema Francuzima kao njihovim stoljetnim antagonistima. Na sličan način moglo bi se svjedočiti o Englezima i Ircima, Srbima i Hrvatima, Arapima i Židovima, Hutuima i Tutsima i tako dalje, u beskraj. Po Hazlittu, moglo bi se svjedočiti o narodima koje mnogo više nego ljubav povezuje i istodobno razdvaja žestoka, stoljećima sedimentirana mržnja.

Magnus bježi od simplifikacija kao vrag od tamjana, što će reći da ne prikazuje Eichmanna isključivo kao monstruma, koliko god to on nesumnjivo i bio, a nije ga vidio ni kao idio-ta, kako je to htjela Hannah Arendt. Raport s jeruzalemskog suđenja koji je potpisala njemačko-američka filozofkinja i politička teoretičarka izazvao je brojne kontroverze jer se u svojim interpretacijama događaja za vrijeme Drugoga svjetskog rata nije libila sumnji na račun Židova, koje su osobito izražene u sedmom poglavlju njezine knjige. Napadi kojima je bila izložena ponajprije su se ticali kontroverzi u vezi sa židovskim vijećima (*Judenrat*), odnosno s njihovim djelovanjem u doba nacizma. Interpretacije Hanne Arendt potaknule su i druge autore na istraživanja o židovskim vijećima i njihovoj možebitnoj suradnji s nacistima. Među najpoznatijima su slučajevi Lea Baecka, okićena titulom židovskog Hitlera, i Chaima Rumkovskog, čelnika Židovskog vijeća i starješine u getu Łódźa, kojeg su 1944. u Auschwitzu ubili sami Židovi. Nakon objavljivanja knjige Hannah Arendt dobila je brojne pohvale, ali je bila i izložena uvredama, pa i prijetećim pismima, a neki Židovi proglasili su je bezdušnom (*unempfindlich*). U pisanju svojega romana, koji u kronološkom smislu prethodi suđenju u Jeruzalemu, premda je nastao mnogo kasnije od raporta Hanne Arendt, Magnus nije mogao niti htio zanemariti svoj obiteljski *background*, ali je prije nego što se upustio u taj delikatni projekt proučio relevantnu literaturu.

To se, među ostalim, odnosi na Eichmannovo svjedočanstvo *Ich, Adolf Eichmann*, nastalo na temelju razgovora koje je s Eichmannom vodio Willem Sassen, nizozemski novinar i kolaboracionist, član Waffen SS-a, koji je također prebjegao u Argentinu, nakon toga šurovao s Augustom Pinochetom i umro 2002. u Čileu, potom knjigu *Das Eichmann Protokoll*, u kojoj su reproducirana njegova ispitivanja prije jeruzalemskog suđenja, knjigu *Götzen*, koju je Eichmann napisao u zatvoru i njegov rukopis *Meine Flucht*. Osim nezaobilazna *Eichmanna u Jeruzalemu* Hanne Arendt, Magnus se posebno koristio knjigom *Eichmann vor Jerusalem* Bettine Stangneht, filozofkinje koja je doktorirala s tezom o Immanuelu Kantu i s kojom je izravno surađivao u procesu nastajanja svog romana. Od koristi su mu bile i druge knjige koje je Bettine Stangneht, ako se tako može reći, posvetila Eichmannu, a nije zanemario ni *Criminal Case 40/61* Harryja Mulischa, *Operation Eichmann* Zvijia Aharonija, alias Hermanna Arndta, agenta Mossada koji je bio glavni akter Eichmannove otmice, *Kuću u ulici Garibaldi* šefa Mossada Issera Harela te roman *La disparition de Josef Mengele* Francuza Oliviera Gueza. Razapeta između potrebe za dobrim i zla kao njegova antipoda ljudska je povijest u politici Trećeg Reicha i Eichmannu kao njegovoj inkarnaciji dočekala jedan od svojih najmračnijih apogeja. U svijetu u kojem su ispravnost i pogrešnost, a samim tim kriteriji pravde i krivde, relativizirani do riskantnih granica, u kojem narodi i pojedinci opsesivno žude za onim što moraju dobiti milom ili silom, makar i po cijenu anihilacije drugog, iluzijama nema mjesta.

Nije ih imao ni Magnus, ali je imao dovoljno imaginacije i invencije da se u deskribiranju jednog arhetipskog zločinca ne uhvati u stupicu prekomjernih emocija. Uostalom, kako se postaviti prema individuumu, makar i iz naizgled nevine romansijersko-esejističke ili blinkeraško-beletrističke perspektive, koji je u razgovoru s već apostrofiranim novinarom Willemom Sassenom lakonski izjavio da mu je žao da Treći Reich nije likvidirao 10,5 milijuna Židova? I onda tome samozadovoljno dodao da nije bio običan egzekutor jer je sve to poduzimao iz pukog idealizma. Nacistički *Obersturmbannführer*, glavni operativac u dijaboličnoj matematici lidera Trećeg Reicha koji su projicirali svijet bez Židova, na jeruzalemskom procesu završio je kao čovječuljak u staklenom kavezu. Je li to bilo zato da ga se zaštiti od mogućih napada, zato da oni koji su prisustvovali suđenju ne udišu s njim isti zrak ili zato što je tretiran kao čudovište iz neke tisućama godina udaljene galaksije, poslije svega i nije važno. Eichmann je odavno mrtav, što se ne bi moglo tvrditi i za fašizam, kojem je pripadao svim srcem i dušom. Ta svijest o fašizmu koji se vraća kao bumerang, ili kao kakav koban i teško podnošljiv eho, mogla bi biti inicijalna točka Magnusove nove, podjednako zanimljive i provokativne proze.

Figure mišljenja

Ljubav u mračnim vremenima

Piše Žarko Paić

Platonovi dijalozi uvijek imaju neki pripovjedni uvod, u kojem saznajemo o sudionicima razgovora sa Sokratom tko su i odakle su, a ponekad je teško odrediti kad se navodno stvarni susret filozofiranja dogodio, kao što je to i slučaj s vjerojatno najvažnijim njegovim djelom u kojem se pripovijeda i raspravlja o ljubavi. Ime i pojam koji se povezuje uz to djelo do danas je ostalo sinonimom za filozofijske skupove, iako se sve češće svi takvi znanstveno-umjetnički razgovori i predavanja pojavljuju pod nazivom konferencije. Dakle, Platonov dijalog o ljubavi zove se *Symposium*, a doslovni je prijevod s grčkoga na hrvatski *gozba*. Smatra se da je to djelo napisano oko 384. godine pr. n. e. No, osim znamenite *Gozbe*, o ljubavi se još raspravlja i u dijalogima *Lysis* i *Fedar*. Poznato je da je Platon lučio između dvije vrste ljubavi, one koja pripada požudi ili *erosu*, te onoj koju nazivamo prijateljstvom, *philia*. Čitava je povijest filozofije uistinu pokušaj da se ta dvojnost, metafizički toliko jasna i razgovijetna svim ljudima, očuva, da se razlika ne dokine. Svi koji teže ozbiljenju filozofije kao težnje za istinskom mudrošću (*sophia*) od Hegela, Marxa, Nietzschea, Heideggera i Sutlića, dobro znaju da je ono što čini bit metafizike kao razlike idejnoga i pojavnoga svijeta s onu stranu same metafizike, da je to njezina nužna uvjetovanost koja proizlazi iz bezdana ili neutemeljenosti bitka uopće. *Eros* je otuda dionizijski kaos i svekoliki užitak stvaranja i razaranja svijeta, dok je *philia* apolonski red i sklad u osmišljavanju svijeta kao *toposa* ljudske sudbine. Ljubav nužno proizlazi iz obaju izvora i pravo govoreći tzv. platoniska ljubav koja nadilazi iskustvo tjelesnosti u seksualnosti s Drugim, neovisno je li posrijedi heteroseksualni ili homoseksualni odnos, u bitnome je reducirana na čisto mišljenje ili eter bez svjetovnosti. Jedno se mora udvojiti i umnožiti inače ne bismo mogli govoriti o Jednome bez njegove singularizacije u Mnoštvu.

Filozof nije asketski mistik ni svetac koji propovijeda blaženstvo duše nakon smrti tijela, iako je Sokrat u Platonovu *Fedonu* bit filozofije odredio kao *melete thanatou*, odnosno kao umijeće ili praksu umiranja. Zadaća je filozofa misaono razmatrati ono što punina bitka u sebi obuhvaća i otuda se njegova duhovna ekscentričnost ne pokazuje u rigidnome odricanju od suza i užitka erosa. Mišljenje je čovjeka otjelovljeno, a samo se kršćanski Bog utjelovljuje i njegova je ideja ljubavi posve drukčija od izvorne grčke. Krist nije filozof, iako će Kierkegaard u nastojanju dosezanja religiozne sfere egzistencijalnoga apsoluta i

Hannah Arendt u knjizi *Ljubav i sveti Augustin*, spisu koji je objavljen tek 1996. na engleskome jeziku (a umrla je 1975. godine), iako je tekst disertacije na njemačkome bio raspoloživ od 1929. godine, izvela je navlastito shvaćanje i filozofije i ljubavi. Disertacija je napisana pod utjecajem Heideggera i Jaspersa, ali s neporecivo njezinim nesvodivim načinom mišljenja i kazivanja

onu estetsku, dakle tjelesnu, i onu etičku, dakle duševnu, dovesti do paradoksa ljubavi uopće kao žrtvovanja za Božju ljubav i istinu. Zašto Krist nije filozof? Zato što zahtijeva vjeru u objavu Boga, a ne slobodu mišljenja i zato što njegova tjelesna patnja na križu nije bit filozofije, već religioznoga puta iskupljenja čovjeka od iskonskoga grijeha. Svako reduciranje filozofije na funkciju teologije nastaje iz apsolutiziranja metafizike kao mistike i misterija vjere u božansko podrijetlo svijeta. Ljubav se, dakle, nužno mora pojaviti u svojim dvjema formama kontingencije i faktičnosti. Prva je povezana s užitkom u požudi za Drugim kao sjedinjenjem s Jednim, a druga s užitkom u dijalogu s Drugim koji je za Sokrata, kao i za Hannu Arendt, smisao filozofije. Prijateljstvo kao *philia* pretpostavlja *psyché* koje potrebuje *logos* kao duhovni stimulans za življenje u zajednici, *polis*.

Filozofija je odnos spram onog što je nužno razdvojeno od samoga iskona i težnja da se mišljenje stopi s bitkom. Otuda je Hegelova postavka kako je umno zbiljsko i obratno najbolji prikaz ne samo stanja stvari s modernošću i pojmom apsoluta. To je bit odnosa filozofije i svijeta u stanju misaonoga ozbiljenja njegova osmišljavanja odnosno sinteze prvoga uzroka i posljednje svrhe. Ljubav koja pokreće mišljenje koje nazivamo od Grka filozofijom jest ona koja nadilazi i *eros* i *philiju*, a u bitnome omogućuje oboje u razlici tijela i duše. Kakva je ta „filozofijska ljubav“ ako ne misaona tautologija kazivanja o razdoru i ponovnome skladu svijeta koji samo istinsko filozofiranje kao dijalog može uspostaviti u sintezi tijela, duše i duha, govoreći tradicionalnim metafizičkim pojmovljem.

Filozofijski tekstovi o ljubavi u svojim dvama načinima pojavljivanja zadnjih godina osobito u suvremenoj francuskoj filozofiji u spisima Derride i Badioua imaju u svojim posljednjim nakanama nešto bitno reduktivno. Što? Ništa drugo negoli pojam političkoga i svojevrsne nove, postmetafizičke politike koja više ne polazi od ideje dobra i pravednosti kao u Platona i Aristotela, već od nastojanja da se sama pravednost otjelotvoruje u događaju bezuvjetne ljubavi spram Drugoga kao stranca i tuđinca u nacijama-državama moderne suverenosti kao što je to slučaj u Europi ili u događaju stvaranja nove politike istine za koju je ljubav u sintezi *erosa* i *philije* uvjet mogućnosti nadolazeće zajednice solidarnosti među

Ordo amoris: Hannah Arendt

ljudima. *Filozofijsko shvaćanje ljubavi nikad ne može biti „aktivizam“ ili „metapolitika“, kao ni „mesijanstvo bez Mesije“.* U suvremenoj filozofiji nisam stoga pronašao dostojan put promišljanja ljubavi, osim iznimke kao što je Hannah Arendt i njezin *ordo amoris* koji zaslužuje poseban simpozij. Razlog je u tome što je upravo politička teoretičarka *par excellence* svoju doktorsku disertaciju posvetila onomu tko je ideju ljubavi mogao izvesti kao filozofijsko-teologijsko pitanje smisla življenja u zajednici tek iz navlastita iskustva proživljene mahnitosti požude i duhovnoga obrata. Naravno, riječ je o sv. Aureliju Augustinu. Hannah Arendt je u knjizi *Ljubav i sveti Augustin*, spisu koji je objavljen tek 1996. na engleskome jeziku, a umrla je 1975. godine, iako je tekst disertacije na njemačkome bio raspoloživ od 1929. godine, izvela navlastito shvaćanje i filozofije i ljubavi. Disertacija je napisana pod utjecajem Heideggera i Jaspersa, ali s neporecivo njezinim nesvodivim načinom mišljenja i kazivanja. I tako smo dobili taj povijesno-epohalni luk u promišljanju ideje ljubavi kao metafizičkoga problema koji možemo odrediti kao najvažnije pitanje ne samo prošlosti i sadašnjosti nego navlastito nadolazeće budućnosti. Platon je u *Gozbi* imao za poticaj dijalog izreku hetere Diotime o tome kako je ljubav veliki demon, a Hannah Arendt je u svojoj knjizi ljubav smjestila u razlici koju je sv. Augustin izvodio kao *caritas* ili milosrđe i bezuvjetnu ljubav kao davanje Drugome i *cupiditas* kao tjelesnu požudu. (Hannah Arendt, *Love and Saint Augustine*, ur. Joanna Vecchiarelli Scott i Judith Chelius Stark, The University of Chicago Press, Chicago, 1996, str. 18-35.)

U svakome trenutku sve može nestati kao i sjećanje na ono što je bilo i dogodilo se, iako nam se činilo da je to jednom i zauvijek. Ne zaboravimo nikad te riječi Hanne Arendt iz njezina spisa *Ljubav i sveti Augustin*

Vidljivo je već da je poredak u znaku metafizičkog obrata ranga pojmova. Za Grke je imencija života čiste tjelesnosti ono što pokreće dijalog o ljubavi, dakle *eros* je ona demonska moć koja stoji i u misteriju ljubavi između prijatelja iako na posve drukčiji način i ima karakter slobodne odluke o izboru Drugoga prema istoznačnosti „metafizičkih interesa“. Za zapadnjačku metafiziku od kršćanstva do modernosti ljubav je uvjetovana duhovnim i duševnim značajkama bezuvjetnoga podarivanja Drugome kao svojem bližnjemu. Uto-liko je sv. Augustin početak novoga povijesnoga odnosa s kojim se utemeljuje taj prekid s kontinuitetom povijesti, odnosno s njime nastaje mogućnost novoga započinjanja kao etičko-političkoga obrata smisla povijesti i s njime nastaje trenutak u kojem se ljubav uspostavlja u novoj zajednici za koju je moć spasonosnoga sadržana u ekstatičnoj ljubavi koja nadilazi kako kapitalističku racionalnost aktualnosti, tako i svaku buduću redukciju tijela-duše-duha na logiku koristi i interesa ravnodušnoga Sebstva. Ljubav nikad ne može biti svedena na logiku tržišne razmjene ni na političko djelovanje kao sredstvo bez svrhe, da uzmemo upravo tu neobičnu Agambenovu definiciju kontingencije političkoga danas. Smisao je ljubavi u egzistencijalnome nabačaju slobode kao paradoksa svake bezuvjetnosti davanja sebe Drugome, jer erotska ljubav bezuvjetno je pravo sebstva na zadovoljenje „svo-je“ tjelesnoga interesa, a prijateljska je ljubav unatoč nemogućem zahtjevu podarivanja sebe Drugome ponajprije ono što Aristotel u Nikomahovoj etici naziva sferom razbora i suosjećanja, onaj *phronesis* s kojim prijatelji nadilaze nesuglasja i nužnu dozu egoizma i taštine. Zato je Hannah Arendt jasno otvorila novi horizont filozofijskoga promišljanja ljubavi na Zapadu u trenutku dok se njezina moć ljudske strasti, povjerenja i mudrosti raspada u krhotine bez ikakve mogućnosti spajanja onog što je bilo nekoć sklopom posvemašnje trajnosti poput *erosa* i *philije* u njihovu n-represivnome dijalogu i postojanju na distanci.

Zbližavanje je najveća mogućnost istinske ljubavi kao duhovnoga okvira jedne kozmičko-metafizičke tajne koju svaki Zakon i Tradicija kao i svako mahnito destruiranje pretvara u tabu i kaznu. *Ljubav je istinsko žrtvovanje ovog života ovdje i sada u svim mogućim pojavnim formama i istodobno najveća transgresija uopće moguća.* Jer u doba koje, kako je to Arendt najavila u svojem djelu *Vita activa*, na mjesto koje je zauzimao *homo faber* stupa *homo laborans*, tehnološka konstrukcija umjetnoga života više ne treba čovjeka, a ni erotska ni prijateljska ljubav više nisu vezivno tkivo svijeta kao slučaja. Problem je što se ljubav zbiva u svojim zbiljskim uvjetima u okružju epohe totalitarne i autokratske politike kojoj svjetlo demokratske biti slobode postaje više od nužnog svjetionika u tmini.

Svoje stajalište o njezinim filozofijsko-političkim postavkama iznosio sam u brojnim knjigama i studijama i svodi se na to da je smatram uz Carla Schmitta i Lea Straussa te Franza Neumanna najvažnijom modernom teoretičarkom politike uopće. Po radikalnosti ideja, načinu njihove beskompromisne obrane u javnome diskursu, zaslužuje posve drukčije mjesto u povijesti javnih djelovanja intelektualaca 20. stoljeća. Iako je u svojoj tipologiji subverzivnih zagovornika liberalno-demokratske misli i kazivanja sir Ralf Dahrendorf u knjizi *Iskušnja neslobode: intelektualci u doba kušnje*, Prometej, Zagreb, 2008. svrstava u skupinu tzv. *erazmovaca*, odnosno mislilaca liberalizma poput Bobbija, Arona, Berlina i Poppera, koji su se jedini oduprli kušnjama ideologijskoga pada u okrilje totalitarizma, potrebno je taj stav kritički dekonstruirati. Nikakav Erazmo Rotterdamski ne može biti uzor Hanni Arendt u njezinu javnom djelovanju, već samo Sokrat, Spinoza, Benjamin i ona sama uz razne gotovo anonimne tribune demokratskih pokreta za građanska i ljudska prava u Americi i diljem svijeta. *Zato njezino političko mišljenje, a isto vrijedi i za koncept filozofije kao „života uma“ koji nadilazi granice metafizičkih doktrina ne može biti svedeno ni na kakav izam bilo kakve ideologije. Hannah Arendt paradigmatički je primjer intelektualke na tragu velike tradicije univerzalizma i republikanizma Kanta, ali isto tako i nužnosti obrane partikularnih prava naroda poput židovskoga u obrani njegove državno-kulturne opstojnosti, što posljedično vrijedi i za sve druge kontingentne primjere ljudskog identiteta u stanju potlačenosti i ugroženosti.*

Filozofija ne može spasiti svijet od rastuće tehnološke simulacije življenja i nadomjesnih strategija erotsko-prijateljskih konekcija bez tajne. Sve će se još više ubrzati i sve će ubrzo biti globalna distopija pseudoživota, koji je utoliko dosadniji i neinventivniji ukoliko je reduciran na računanje, planiranje i konstrukciju. Ljubav koja ne može biti iluzija vječnosti, kao i sloboda koja joj podaruje bestemeljnu kontingenciju postojanja u svakome trenutku kao i ovaj svijet u svojoj divnoj faktičnosti može propasti u bezdan. U svakome trenutku sve može nestati kao i sjećanje na ono što je bilo i dogodilo se iako nam se činilo da je to jednom i zauvijek. Ne zaboravimo nikad te riječi Hanne Arendt iz njezina spisa *Ljubav i sveti Augustin*.

„To je sjećanje a ne očekivanje (primjerice, očekivanje smrti kao u Heideggerovu pristupu), koje podaruje jedinstvo i cjelovitost ljudskoj egzistenciji.“ (str. 113 B: 033192) *Sjećanje kao očekivanje da će ljubav ponovno i nenadano zasjati u trenutku koji nadilazi metafizički horizont vremena i ujedno ga čuva gotovo nedirnutim u ovo doba pomračenja svijeta i njegovih lažnih vrijednosti.*

Kulinarstvo

Riba kao sinonim lojalnosti

Piše Boris Perić

Kao što to u gastronomiji – pardon, posljednjih godina struka radije barata nesuvislim neologizmom gastrozofija – često bude slučaj, za mnoga jela nemamo pojma odakle su zapravo potekla, a kad mislimo da smo napokon saznali, pred nama se otkrivaju novi i dublji bezdani katkad upravo čudesna spleta kulture i tradicije. Govoriti paušalno o židovskoj kuhinji gotovo je nemoguće, jer bismo je, sasvim tradicionalno, prvo morali razdvojiti na sefardsku i aškenasku, potom uzeti u obzir gastromodifikacije pojedinih jela u zemljama u kojima je židovska kultura ostavila traga (ili ga još ostavlja), a o restoranskoj ponudi suvremenog Izraela pritom da i ne govorimo. Tako će i ovom ogledu, koji ničim ne pretendira da bude stručan, nekmoli taksativno nabranje, neće biti zgoreg započnemo li anegdotalno.

Tko je, primjerice, na malom ekranu pratio američku humorističku TV-seriju *Teorija velikog praska*, možda će se prisjetiti epizode u kojoj protagonisti, četvorica očevidnih nerdova u najboljem smislu tog američkog izraza, igraju neku samo njima razumljivu igru, u kojoj se, da ne bude odveć jednostavna, govori isključivo klingonski. I to funkcionira, sve dok se ne otkrije da se Howard Wolowitz, koji, eto, u seriji predstavlja židovsku komponentu američkog društva, sve vrijeme šverca, koristeći umjesto insajderskih klingonskih riječi imenice iz jezične riznice jidiša. I zaista, *kreplach*, izgovoreno s nadasve oštrim i odrješitim *-ch* na kraju, na prvo slušanje zvuči u najmanju ruku kao nešto zloguko, prijeteće i svakako izvanzemaljsko, kad posrijedi ne bi bilo nešto za što i mi ovdje – dakako, samo leksički – imamo izraz pokladnice ili krafne. Možda bi i bilo zastrašujuće, uzme li s u obzir da ti popularni jastučići od tijesta punjeni govedom ili telećom jetrom i nasjeckanim lukom, izgledom donekle nalik na talijanske raviole, u jidišu porijeklo ne vuku od njemačke riječi *Krapfen* (krafna), koja, opet, svoj jezični temeljac ima u staronjemačkom *krappho* (kandža), ali to se srećom tiče samo izgleda, da ne kažemo vanjštine, dok nutrina, da ne kažemo punjenje, ipak pokazuje bitne preferencijske otklone. Leksička je, opet, razlika u tome da se *kreplach* koristi samo u množini, što na tanjuru ne bi trebao biti nikakav nedostatak.

Specijalitet kojim je jidiš-kuhinja svakako odavna osvojila nepca diljem planeta, pa danas uglavnom i slovi kao židovsko jelo kao takvo, da ne kažemo po sebi, ne zvuči nimalo zloslutno i zove se *gefilte fish*. S našim fišem nema pretjerane veze, jer je riba, kao što ime kaže, punjena (njem. *gefüllter Fisch*). I to mahom ribom. No pođimo redom. Posrijedi je hladno riblje jelo koje se, posebice među Aškenazima, rado servira za Šabat, druge blagdane, kao i u posebnim prigodama, recimo, obiteljskim, a tradicija mu seže do duboko u srednji vijek, pri čemu se gastrostruka dan-danas spori je li mu mjesto nastanka Njemačka ili već Istočna Europa. Lingvistički gledano, Njemačka će ipak prije biti ta,

Godine 2014. u sklopu „Poljskoga kulinarskog tjedna“ u Tel Avivu, izraelska dizajnerica Roni Levit priredila je izložbu posvećenu fenomenu i genezi punjenih riba. Kako je tada napomenula u intervjuu, u Sjedinjenim Državama 19 posto prodaje *gefilte fish* otpada na muslimane, među kojima je košer-kuhinja vrlo popularna jer ne sadrži svinjetinu

jer se jidiš tek između 11. i 14. stoljeća s masovnim potiskivanjem Židova na istok Europe počeo leksički i gramatički odvajati od njemačkog i zadobivati hebrejsko-aramijske, romanske i slavenske komponente. Globalni proboj na trpeze nežidovskog svijeta *gefilte fish* će, međutim, doživjeti tek u 19. i 20. stoljeću s migracijom istočnoeuropskih Židova u Sjevernu Ameriku. Ono to je bitno jest da se za njegovu pripremu koristi slatkovodnom, košer-ribom, najčešće šaranom, no može biti i štuka ili deverika, s koje valja oguliti kožu, izvaditi kosti i samljati je, ne bi li se dobivenom smjesom uz dodavanja brašna, jaja, soli, papra i šecera nadjenula koža. Delicija se, rekostmo, servira hladna,

Političke konotacije: *Gefilte Fish*

prelivena ribljim temeljcem, obično uz narezanu mrkvu, ciklu ili ribani hren (jid. *chrein*). Uz tradicionalni recept postoje, dakako, i brojne varijacije, od ribljih okruglica sve do tzv. lažne ribe (jid. *faltche fish*), kod koje se – posebice među hasidima, koji za Šabat ne jedu ribu – riblje meso zamjenjuje pilećim.

Zanimljivo je nadalje da *gefilte fish* u 20. stoljeću nisu mogli proći bez političkih konotacija (da, *fish* je u konkretnom slučaju množina), primjerice, u SAD-u, gdje je pedesetih godina, tijekom kampanje protiv komunista, posebice onih židovskoga podrijetla (poput bračnog para Rosenberg, koji su 1953. kao sovjetski špijuni osuđeni na smrt), termin *gefilte fish* uvriježio kao sinonim za lojalnost većine američkih Židova SAD-u i pristanak uz američke „košer-vrijednosti“. Za vrijeme predsjednikovanja Baracka Obame jelo se, pak, našlo na službenom meniju Bijele kuće (2009), no već je godinu poslije zbog uvođenja visokih carina na uvoz ribe iz Izraela između Washingtona i Jeruzalema došlo do ekonomskog spora koji će u medijima zaživjeti kao *gefilte fish crisis*. Kako, pak, punjena riba kod sefardskih i orijentalnih Židova čak ni u Izraelu ne uživa osobitu popularnost, neće biti naodmet spomenuti debatu o uzgoju šarana, vođenu osamdesetih godina u izraelskom parlamentu, tijekom koje je jedan zastupnik podrijetlom iz Libije na užas aškenaskih kolega srdito izjavio da mu „od gefilte fish dođe muka“. U Njemačkoj, kako rekospo, mogućoj prapostojbini te poslastice, ona se s vremenom uvriježila i kao svojevrsno židovsko identifikacijsko obilježje te je, uglavnom sarkastično, ušla i u raspravu o židovskoj kulturi. Možda najzanimljiviju izjavu o tome dao je 1990. njemački novinar židovskog podrijetla Richard Chaim Schneider, opisavši židovsku kulturu u današnjoj Njemačkoj kao „difuznu mješavinu *gefilte fish*, nekoliko riječi jidiša i idiotskog ponosa na židovske nobelovce“.

Nekoliko riječi jidiša spasilo je, međutim, život Miltonu Rubenfeldu, američko-izraelskom avijatičaru (uzgred i ocu američkog glumca Paula Reubensa, poznatijeg kao Pee-wee Herman), koji je tijekom Drugoga svjetskog rata letio za britansko i američko vojno zrakoplovstvo, a u Izraelskom ratu za nezavisnost (1948) kao jedan od petorice pilota-dragovoljaca za tek osnovane izraelske zračne snage, kojih su postojanje vlasti isprva tajile i pred vlastitim stanovništvom. Kad mu je 30. svibnja 1948. avion pogođen i srušen iznad Sredozemnog mora, uspio se spasiti i doplivati do obale kod sela Kfar Vitkin, a njegovi su stanovnici, uvjereni da je riječ o arapskom pilotu, počeli pucati na njega. Nevičan hebrejskom, a slab i u jidišu, Rubenfeld se u strahu za vlastiti život pokušao nekako legitimirati kao Židov, vičući neprestance: „Shabbes! Gefilte fish!“ Kako je Rubenfeld u kasnijim intervjuima više puta rekao da se više ne sjeća što je točno vikao, ali da je na njega zaista otvorena vatra, moguće je da se kod ove priče, rado citirane u medijima, pa i u historiografskoj literaturi, radi i o legendi, koja je, gle čuda, i prije društvenih mreža postala ono što danas nazivamo viralnim.

Poneki neobičan statistički podatak, koji nužno ne mora pripadati u carstvo legendi, mogao se saznati od izraelske dizajnerice Roni Levit, koja je 2014. u sklopu „Poljskog kulinarskog tjedna“ u Tel Avivu priredila izložbu posvećenu fenomenu i genezi punjenih riba. Kako je tada napomenula u intervjuu, u SAD-u 19 posto prodaje *gefilte fish* otpada na muslimane, među kojima je, kako reče, košer-kuhinja vrlo popularna, jer ne sadrži svinjetinu (je li se u tome tije-

kom posljednjih desetak godina politički štogod promijenilo, o tome statistika zasad šuti). Za one koji ne podnose ni ribu na jelovnicima se pak etablirala veganska inačica na osnovi tofua, a kad već spominjemo Poljsku, nekog bi mogao začuditi i podatak da se ondje *gefilte fish* pod nazivom *karp po żydowsku* (šaran na židovski način) rado jede i među katolicima i to kao posno jelo za božićne i uskršnje blagdane. I tu bi neki cinik glatko mogao reći da biblijsko čudo prehranjivanja pet tisuća gladnih s pet hljebova kruha i dvije ribe zapravo nije bilo ni tako neizvedivo, ako su ribe bile dovoljno dobro nafile.

Još jedno jelo koje se diljem planeta uvriježilo kao tipično za židovsku kulturu stola jest boršč (jid. *borscht*), tradicionalna istočnoeuropska juha, koja, bez obzira na varijabilne mesne i biljne sastojke, kao i različite načine pripremanja, nije zamisliva bez cikle i bijelog kupusa. Čijoj kuhinji izvorno pripada, o tome se u sjeni aktualnog rata odavna spore Ukrajina i Rusija, zbog čega ga je UNESCO u lipnju 2022. uvrstio u popis nematerijalne kulturne baštine i dodijelio ga Ukrajini, što ipak nije spriječilo Putinovo carstvo da ga i dalje nemilice svojata. Dok je prema ukrajinskim izvorima boršč prvi put pisano spomenut 1718. u istočno-

Još jedno jelo koje se diljem planeta uvriježilo kao tipično za židovsku kulturu stola jest boršč (jid. *borscht*), tradicionalna istočnoeuropska juha, koja, bez obzira na varijabilne mesne i biljne sastojke, nije zamisliva bez cikle i bijelog kupusa

ukrajinskom Harkovu, u ruskim službenim novinama sve se češće može pročitati kako „juha na bazi cikle s različitim dodacima postoji u cijeloj Europi i svaka je zemlja smatra vlastitim jelom, dočim Ukrajina samo traži razlog za novi skandal“ (*Rosijskaja Gazeta*). Uistinu, boršč je – osim u Rusiji i Ukrajini, a pretpostavlja se da je u nekom obliku postojalo još u drevnoj Kijevskoj Rusi – tradicionalan i u Bjelorusiji, Litvi, Rumunjskoj i Poljskoj, a neuki će reći da se s hladnim ratom i blokovskom podjelom Europe silom udomaćio i u nekadašnjoj Istočnoj Njemačkoj, premda ga je istočnopruska kuhinja poznavala i bitno prije. A gdjekad se i europska granica euroazijske stepe u šali naziva „pojasom boršča“.

U SAD-u pak „Pojas boršča“ (Borscht Belt) označava nešto sasvim drugo, naime, kompleks izletišta, odmarališta, kampova, hotela, apartmanskih naselja i vikendica njujorških Židova u planinama Catskill na jugoistočnom rubu države New York, udaljen oko 150 km od središta grada (drugi popularni naziv glasi „Jidiš-Alpe“). Kao zlatno doba „Borscht Belta“ obično se uzima razdoblje od dvadesetih

do sedamdesetih godina 20. stoljeća, a ono što bi nas sasvim kulinarski ovdje trebalo najviše zanimati jest činjenica da se gostima isprva nisu nudile samo hotelske sobe, apartmani i bungalovi, već i nešto što se na jidišu nazivalo *kuchaleyn* (doslovce „kuhaj sam“, dakle, sobe sa samoop-skrbom u zajedničkim kuhinjama). A poznato je i da su židovski doseljenici iz Istočne Europe početkom stoljeća sa sobom donijeli i boršč, što su ga ondje već bili prilagodili svojim običajima i religioznim propisima. Kako miješanje mesa i mlijeka – što je kod pripremanja boršča uobičajeno – prema njima ne slovi kao košer, kod aškenaskih Židova razvile su se dvije osnovne varijante boršča, mesna (jid. *fleischik*) i mliječna (jid. *milchik*). Uz to, hoteli i restorani „Pojasa boršča“ općenito su nudili košer-hranu, što nije bilo primamljivo samo njujorškim Židovima, nego i njihovim gostima iz drugih dijelova Amerike i svijeta, uzme li se u obzir žalosna činjenica da u mnogim njujorškim hotelima Židovi godinama nisu bili poželjni (ta diskriminacijska praksa ukinuta je tek reformom građanskog prava sredinom šezdesetih godina).

S vedre strane valja ipak napomenuti da su u sklopu zabavnog programa, što su ga nudili restorani i hoteli ketskiskog gorja, šansu da se etabliraju pronašli mnogi poslije nadaleko poznati glumci i komičari, primjerice Woody Allen, Mel Brooks, Danny Kaye, Jerry Lewis, Allan Sherman ili Jerry Seinfeld, bez kojih američko-židovski humor danas zasigurno ne bi bio ono što jest. Čudi li onda što je jedan od njih, američki glazbenik i komičar Meyer Myron Mickey Katz (1909–1985), u sklopu svojih počesto vrlo ciničnih parodija američkih glazbenih klasika na jidišu ili simpatičnoj mješavini jidiša i engleskog spjevao i svojevrsnu himnu boršču, preinačivši naslov *country-evergrina* Johnnyja Casha o ukletim noćnim jahačima i njihovim sablasnim krdima u *Borscht Riders in the Sky*, pri čemu njegovi „nebeski jahači“ nisu toliko sablasni koliko specifična, da ne kažemo neugodna mirisa. Obogatio je Katz, što ga mnogi danas nazivaju zaboravljenim kumom renesanse klezmera, kuharicu američko-židovskog humora i drugim slasticama, primjerice u pjesmama *Sixteen Tons (of Latkes)* (popočki od krumpira koji se u židovskoj kuhinji serviraju kao prilog jelima) ili *Bagel-Lox and the Three Bears* (jid. *beygl*, okruglo pecivo od dizanog tijesta s rupom u sredini, i jid. laks, losos), ali o tome drugom prigodom.

Spomenimo stoga na kraju ovog napisa, koji bi bogatstvu židovske kuhinje za ljubav možda trebalo i nastaviti, samo još da boršča i u njoj ima u nebrojenim varijacijama. Dok se izvorni ukrajinski boršč može pripremati i s govedinom i sa svinjetinom, židovski je iz razumljivih razloga isključivo goveđi, ali moguće je meso i sasvim izostaviti, što se onda zove *kalt borscht* i servira se – kao što ime kaže – hladno. Neki borščevi pripremaju se isključivo s ciklom, dok drugi sadrže široku paletu povrća, od kupusa, mrkve i celera do krastavaca ili rajčica. Poljski Židovi, čitamo u kulturološkim dijelovima tematskih kuharica, svoj boršč vole zasladiti šećerom, dok ukrajinski preferiraju žešće začinjenu verziju, a oni u Kalkuti slatko-kiselu. I da, uobičajen je prilog kuhani krumpir.

Književni datumi

Kafka i židovstvo

Piše Marijan Bobinac

Kafkin životni put u osnovnim se crtama može jednostavno ispričati: najstariji sin građanske židovske obitelji iz Praga u odrasloj dobi život je provodio u procijepu između svoga žuđenog poziva, poziva književnika, i profesije pravnika u osiguravajućem zavodu koja mu je bila izvor zarade. Tim dvjema ulogama što su obilježile njegov kratak život, a da ga nijedna ni druga nisu učinile sretnim, treba dodati i ulogu bolesnika s kojom se suočio sredinom svojih tridesetih i koju je smatrao nerješivom, kakvom se naposljetku i pokazala. Najveći dio života Kafka je proveo na jednom mjestu – u Pragu: ondje se rodio, pohađao školu, studirao, u Pragu se odvijao i njegov profesionalni život, sve do umirovljenja u trideset devetoj godini. Tek u posljednjoj godini života napustio je rodni grad na dulje vrijeme i živio u Berlinu, prvi put sa ženom, sa znatno mlađom Dorom Diamant. Umro je 3.

Prije sto godina umro je Franz Kafka. Iz njegove socijalne sredine, iz praškoga židovskog građanstva, potjecali su i Kafkini prijatelji Max Brod i njegov brat Otto, potom Oskar Baum i Felix Weltsch. Židovskoga porijekla bili su i drugi njegovi praški prijatelji: povjesničar umjetnosti Oskar Pollak, glumac Jizchak Löwy i književnik Ernst Weiß. I dvije njegove zaručnice bile su Židovke, Felice Bauer i Julie Wohryzek te Dora Diamant, njegova posljednja ljubavnica

lipnja 1924. (u 41. godini) u Klosterneuburgu kraj Beča, a sahranjen je u Pragu.

Kafkin svijet bila je, dakle, češka metropola u dvama desetljećima prije i nakon prijeloma stoljeća, razdoblju u kojem je pripadala Habsburškoj Monarhiji, a 1918, nakon raspada carstva, postala je glavni grad novoosnovane Čehoslovačke Republike. Kafkini roditelji doselili su se u Prag iz provincije i pokrenuli uspješan trgovački posao, koji je njima i djeci osigurao pristojan život. Služili su se njemačkim i češkim jezikom, no prednost su davali njemačkom, pa je i najstariji sin obrazovanje stekao na njemačkom. Nisu posve prekinuli s vjerom židovskih predaka, no prakticirali su je u vrlo ograničenoj mjeri i najvećim su se dijelom asimilirali u većinsko društvo.

Iz iste socijalne sredine, iz praškoga židovskog građanstva, potjecali su i Kafkini prijatelji, prije svih Max Brod i njegov brat Otto, potom Oskar Baum i Felix Weltsch. Židovskoga porijekla bili su i drugi njegovi praški prijate-

lji: povjesničar umjetnosti Oskar Pollak, glumac Jizchak Löwy i književnik Ernst Weiß. I dvije njegove zaručnice bile su Židovke, Felice Bauer i Julie Wohryzek te Dora Diamant, njegova posljednja ljubavnica. I samo je Milena Jesenská, s kojom je bio u kratkoj i strasnoj vezi, porijeklom bila Čehinja kršćanka. Dakako, Kafkin socijalni život nije bio obilježen samo etničko-vjerskim porijeklom, nego i posvećenošću književnosti, okolnosti koja je umnogome obilježila njegov odnos prema ženama i prijateljima. Velik dio njegovih prijatelja bili su pisci koji su pripadali takozvanom praškom književnom krugu: osim Broda, pisac je bio i njegov brat Otto, potom Baum, Weltsch, Weiß, ali i Johannes Urzidil, Paul Kornfeld te Franz Werfel, zacijelo najpoznatije ime među njima. I Milena Jesenská bila je spisateljica i novinarka te prva Kafkina prevoditeljica na češki jezik.

Kafkin bi se život ukratko mogao sažeti i kao život pravnik koji se književnošću bavio samo u slobodno vrijeme, koji je razmjerno mlad teško obolio, potom umro – te tri desetljeća nakon smrti stekao status vodećeg autora europske književne moderne. Može se sažeto ispričati i kao život praškog Židova njemačkog jezika koji se, porijeklom iz asimilirane obitelji, tek u tridesetoj godini počeo zanimati za religiju svojih predaka, a da joj se naposljetku nije vratio. Premda je svjedočio važnim političkim i društvenim zbivanjima – etničko-religijskim sukobima u rodnom Pragu, Prvom svjetskom ratu, raspadu Podunavske Monarhije, osnivanju čehoslovačke države i velikoj poratnoj ekonomskoj krizi, nije za njih pokazivao velik interes, živio je vlastiti život, mirno i neupadljivo. To, dakako, ne znači da u Kafkinu životu nije bilo napetosti – naprotiv, prema vlastitoj obitelji živio je u odnosu stalne napetosti koje se ni do smrti nije sasvim oslobodio, živio je u odnosu napetosti i prema ženama u koje se zaljubljavao, no s kojima nije htio zasnovati brak, konačno, živio je i u napetosti prema – njemu mrskoj – profesiji pravnik, koju je ipak obavljao marljivo i odgovorno. Kako god se prepričao, Kafkin život ne može se nazvati iznimnim ni posebnim, ne može se označiti životom „velikog čovjeka“ koji je pisao povijest – premda je nakon smrti na velika vrata ušao u povijest književnosti.

Osim kao krajnje neobična životna priča o piscu iznimnog djela čiju su vrijednost u počecima tek rijetki prepoznavali, Kafkina biografija s današnjeg se gledišta zanimljivom pokazuje ponajprije kao priča o praškom Židovu njemačkog jezika koji je pripadao svijetu kojega već davno nema. Nije riječ samo o nečemu što je prije stotinu godina postojalo i potom nestalo, kao što se to zbilom s brojnim drugim socijalnim i kulturnim fenomenima. Riječ je, dakako, o tome da je svijet praškoga židovstva, baš kao i židovstvo brojnih drugih europskih regija, iz temelja uništen. Kafka to nije doživio – za razliku od njegove obitelji i prijatelja. Mnogi njemu bliski ljudi stradali su kao žrtve nacističkih progona Židova, njegove tri sestre s obiteljima ubijene su u koncentracijskim logorima u okupiranoj Poljskoj, jednako tako i Julie Wohryzek. Oskar Baum umro je u Pragu i prije deportacije, Ernst Weiß počinio je samoubojstvo prilikom ulaska njemačke vojske u Pariz, Jizchak Löwy ubijen je u Treblinku, Milena Jesenská, kao pripadnica češkog pokreta otpora, ubijena je u Ravensbrücku, Otto Brod u Auschwitzu, Paul Kornfeld umro je u Litzmannstadtu. Max Brod i Felix Treltsch u posljednjem su trenutku 1939. napustili okupirani Prag i potom se nastanili u Palestini, baš kao i desetljeće prije njihov – i Kafkin – mladenački prijatelj Hugo Bergmann. Trojica Pražana svojom su djelatnošću bitno obilježila kulturni i intelektualni život palestinskih Židova, a od 1948. i države Izrael. Već u mladosti njih su trojica aktivno sudjelovala u osnivanju cionističke organizacije u Pragu i bili potom njezini istaknuti članovi, a njihova tadašnja nastojanja s velikim je zanimanjem pratio i njihov prijatelj Franz Kafka.

Spomenuto je da je Kafkino djelo nastajalo u sjeni velikih povijesnih zbivanja – svjetskog rata, raspada imperija, stvaranja novih nacionalnih država; jednako tako, ono je nastajalo i u vremenu svjetonazorskih kontroverzi u židovskom svijetu, kontroverzi o putu kojim suvremeno židovstvo treba krenuti, o odnosu između „zapadnoga“ i „istočnog“ židovstva, o cionizmu, hasidizmu, osnivanju židovske države. Osobito intenzivno te su se rasprave odvijale u Austro-Ugarskoj, a u njima je upravo Prag imao istaknutu ulogu. I mladi je Kafka pokazivao veliko zanimanje

za rasprave o pitanjima suvremenoga židovstva, premda se u njih, o čemu će u ovom radu biti više riječi, nije aktivno uključivao.

Ima li se to na umu, ne čudi što je židovski kontekst od samih početaka znatno utjecao na kritičku recepciju Kafkina djela, osobito u onome njezinu vidu koji se temelji na teološko-filozofskim tumačenjima, nerijetko obilježenima židovskom mistikom. (Spomenimo usput da je židovstvo i u ostalim dvama, grubo određenim, interpretativnim trendovima – onome zasnovanu na egzistencijalistički i marksistički obojenim, socijalnopovijesnim polazištima i onome psihoanalitičko-frojdovom – imalo važnu ulogu.)

Istina i mit: Franz Kafka

Razumije se, također, da je interpretacijska relevantnost tog konteksta, u usporedbi s drugim kontekstima, različito ocjenjivana i da se u neteološkim pristupima Kafkinu djelu nije kontinuirano inzistiralo na autorovu „židovstvu“; odnosno, drugim riječima, „židovski“ predznak njegova djela u raznim se razdobljima i pristupima različito naglašavao.

Nema dvojbe da je židovstvo za Kafku bilo od iznimna značenja. No u interpretaciji njegova djela iz židovske perspektive problematičnom se pokazuje činjenica da se taj autorov interes vrlo malo očituje u njegovim književnim tekstovima, dok je u pismima, autobiografskim i dnevničkim zapisima itekako prisutan

Zanimljivo bi stoga bilo ukratko upozoriti na to u kojoj se mjeri židovstvo očituje u autorovoj biografiji te koje se teme, motivi i stilsko-narativni postupci njegova djela mogu eksplicitno smatrati židovskim.

Židovska tradicija za Kafkine roditelje, kako je spomenuto, nije imala većeg značenja i svodila se na obilježavanje vjerskih blagdana i rijetke odlaske u sinagogu, tako da sin u obitelji nije mogao steći šira znanja o religioznim predodžbama židovstva. Taj „nedostatak“ Kafka spominje na više mjesta u autobiografskim tekstovima i pismima. Židovstvo mu, dakle, nije značilo obiteljski prenesenu religijsku tradiciju; svjestan ga je postao tek u suvremenim društvenim

previranjima i sukobima, u radikaliziranju nacionalističkih i antisemitskih stavova kod praških Čeha i Nijemaca te u nastanku novih židovskih političko-vjerskih pokreta, ponajprije cionizma, i pokušajima oživljavanja istočnožidovskih tradicija.

U pitanja suvremenoga židovstva mladoga je Kafku prvi uputio Hugo Bergmann, suučenic u praškoj gimnaziji, koji je s vremenom postao vodeći pobornik cionističke ideje u Pragu, a poslije, po preseljenju u Palestinu, utemeljitelj Hebrejske nacionalne biblioteke u Jeruzalemu i prvi rektor Hebrejskog sveučilišta. S estetskim pitanjima za Kafku će se židovske teme povezati tek u raspravama s Maxom Brodom, s kojim se sprijateljio 1902. i intenzivno družio sve do smrti 1924. godine. Preko Broda Kafka je upoznao druge mlade praške književnike – Oskara Bauma, Felixa Weltscha, Paula Kornfelda i Fritza Werfela, koji su svoja umjetnička i intelektualna uvjerenja redovito povezivali s cionističkim vizijama. Brod je Kafku upoznao i s aktivnošću praškog društva židovskih studenata Bar-Kochba, ponajprije s njegovom predavačkom djelatnošću. U udruzi je tako 1910. godine slušao predavanja Martina Bubera o izazovima što stoje pred suvremenim židovstvom, koja su godinu poslije objavljena u utjecajnoj knjizi *Drei Reden über das Judentum (Tri govora o židovstvu)*. U predavanjima koja su snažno obilježila cionistička stajališta praškoga intelektualnog kruga Buber istočno židovstvo, hasidizam i život u seoskoj sredini promatra u suprotnosti prema zapadnom židovstvu, asimilaciji i urbanom životu, a ta se temeljna konstelacija često pojavljuje i u Kafkinim dnevnicima i pismima. Kafka je pohađao i druga cionistička predavanja i pratio članke što su o njima izlazili u praškom tisku, a posebnu pažnju posvećivao je političkim idejama o kojima se u tim prigodama raspravljalo.

Kada je riječ o židovskim temama, Kafka se – osim za cionizam – zanimao i za jidiš i za kazalište na tom jeziku. Taj autorov interes potaknuo je, kao i u brojnim drugim prilikama, Brod, skrenuvši mu pozornost na židovsku glumačku trupu koja je početkom 1910-ih izvodila predstave na jidišu u jednom praškom lokalnu. Od jeseni 1911. do proljeća 1912. Kafka se, kako svjedoče njegovi dnevnicima i pisma, intenzivno bavio „žargonskim kazalištem“, kako je taj teatarski fenomen nazvao u pismu upućenu Felice Bauer, i u tom razdoblju posjetio tridesetak predstava na jidišu. Njegovo zanimanje za jidiš-kazalište bilo je višestruko motivirano. S jedne strane bilo je obilježeno njegovim erotskim interesima, zanimanjem za jednu članicu glumačke skupine; s druge strane sprijateljio se s glumcem i voditeljem trupe Jizchakom Löwyjem, u kojem je, kako navode neki kritičari, prepoznao svoje drugo ja jer je on, kao i Kafka, raskrstio s očevim autoritetom da bi se mogao posvetiti umjetničkom radu koji, baš kao i Kafkin, nije nailazio na priznanje publike; i, kao treće, u Kafkinim je očima taj „divlji“ teatar na „žargonskom“ idiomu, neka vrsta alternativne pučke pozornice, u sebi sjedinjavao sve ono suprotno građanskom teatru i u isti mah oživljavao izgubljene židovske tradicije. Premda je jidiš-kazalište nastalo tek u 19. stoljeću, i to kao odgovor urbanih Židova na židovsku ortodoksiju, Kafka je u njemu vidio židovstvo koje su mu njegovi asimilirani roditelji uskratili. Za te stavove Kafki su kulturnopovijesne i filozofske argumente pružili predstavnici jidišizma, pokreta koji se zalagao da jidiš postane jezik židovske obnove. U dnevniku Kafka spominje da je slušao predavanje jednoga od glavnih predstavnika pokreta, Nathana Birnbauma.

Kafkino zanimanje za židovstvo očituje se i u učenju hebrejskog jezika, kojemu ga je od 1914. podučavao Friedrich Thieberger, član društva Bar-Kochba. Godine 1915. Kafka je upoznao Georga M. Langeru, koji je nekoliko godina prije, raskinuvši veze s obitelji, prešao na hasidizam i kao ortodoksn Židov Kafku upućivao u osnove hasidskih tradicija i Talmudom nadahnuta života ortodoksnih Židova. Učenje hebrejskog Kafka je nastavio sve do smrti, posebno intenzivno u ljeto 1923. godine, kada je ozbiljno razmišljao o iseljenju u Palestinu. Kao teški plućni bolesnik Kafka je s Dorom Diamant pohađao tečajeve hebrejskog jezika i Talmuda na berlinskoj Visokoj školi za židovske znanosti, no ni u jednom ni u drugom području nije odmaknuo dalje od osnovnih znanja.

Nema dvojbe, dakle, da je pokazivao izniman interes za židovstvo, cionizam i jidiš-kulturu, interes koji do izražaja dolazi i u njegovim brojnim pismima i dnevničkim zapisima

ma. Usto, *judaica* – i to vrlo različita i heterogena – imala je važno mjesto u Kafkinoj lektiri: od opće povijesnih i kulturnopovijesnih naslova do Talmuda i njegovih raznovrsnih tumačenja. Čitao je i suvremene književnike koji su pisali djela židovske tematike, prije svih Arnolda Zweiga i Jakoba Wassermanna te, dakako, svog prijatelja Broda. Posebnu pozornost posvećivao je cionističkoj literaturi, od Theodora Herzla i Mosesa Hessa do Samuela Lublinskog i Huga Bergmanna, a pratio je i publikacije udruge Bar-Kochba, posebno njezin časopis *Selbstwehr*. (Čitao je, kako se doznaje iz njegovih bilješki, i suvremenu antisemitsku literaturu, primjerice poznatu knjigu *Secessio judaica* Hansa Böhlera iz 1922. godine.)

Dakako, široki spektar Kafkinih interesa za židovsku tematiku, što obuhvaća i cionizam i kulturu istočnih Židova, ne može se smatrati homogenim. Naprotiv, stavovi cionista koji su se zalagali za učenje hebrejskog jezika i spisi jidišista koji su pravim jezikom Židova smatrali jidiš međusobno se isključuju. Jednako tako, idealiziranje života u istočnoeuropskom štetlu stajalo je u potpunosti suprotnosti prema planiranim naseljima u skladu s cionističko-socijalističkim zamislima. Kafkinu ushićenost istočnim židovstvom treba promatrati u kontekstu urbanoga, kultiviranog života asimiliranih Židova kojem je pripadao i njegove žudnje i potrage za novim i drukčijim načinima života. Zajednički nazivnik tih proturječnih aspekata Kafkina odnosa prema židovstvu može se odrediti tek vrlo općenitim pojmom „židovskoga“ i „židovstva“, a to znači da se ne može ustanoviti ni jedinstven „židovski“ kontekst u kojem bi se tumačilo i razumijevalo autorovo djelo.

Prožetost židovstva, cionizma i jidiš-kulture, karakteristična za Kafkinu autorsku biografiju, može se ustanoviti i pri potrazi za židovskom građom, motivima i temama u njegovu književnom opusu. Indikativno je da ih u djelima objavljenima za Kafkina života – a to je tek desetina njegova ukupnog stvaralaštva – uopće nema. Ni u pripovijesti *Ložač*, fragmentu poslije objavljena romana *Amerika / Izgubljenik*, objavljenu 1913, ni u prethodno objavljenim kratkim pripovjednim tekstovima (*Promatranje*), ni u pripovijestima *Umjetnik u gladovanju* i *Jozefina pjevačica*, posljednjim za autorova života objavljenim djelima, ne mogu se utvrditi motivi koji bi se sa sigurnošću mogli pripisati židovskom kontekstu. Jednako tako, ni pripovjedna proza iz Kafkine ostavštine ne sadrži građu ili motive što se nedvosmisleno mogu smatrati židovskim. U javnosti Kafka je o židovstvu govorio tek jednom prilikom, u kratkom govoru koji je održao u praškoj Židovskoj vijećnici 1912. kao uvod u predavanje prijatelja Jizchaka Löwyja. U njemu Kafka jidiš prikazuje kao jezik neopterećen pravilima, kao „zamušen žargon“ što se sastoji samo od stranih riječi. Prezren, sastavljen od jezika što ga okružuju, taj „žargon“, navodi Kafka, nije srodan nijednom jeziku kao njemačkom, no svejedno se na nj ne može bezostatno prevesti. Na pozadini Kafkina govora o jidišu raspoznaje se romantička predodžba o jeziku magične moći što slušatelja oslobađa spona građanske sigurnosti.

Govor o jidišu ostaje jedino Kafkino javno izjašnjavaње o nekoj židovskoj temi. Za razliku od fikcionalnih autorovih djela, njegovi dnevni, pisma i autobiografski zapisi prepuni su navoda o židovstvu, cionizmu i hasidizmu, ali jednako tako i o drugoj strani, o kršćanstvu i antisemitizmu. U tim tekstovima autor piše o svojim susretima i pročitanoj literaturi, raspravlja o mogućnostima i nemogućnostima pisanja na njemačkom jeziku, opetovano povezuje religiju i seksualnost te iznosi vlastite životne projekte. Pritom se često pojavljuju i tipizirane suprotnosti karakteristične za suvremene cionističke i jidišističke rasprave: na jednoj strani istočno židovstvo, sigurno u svoja vjerska stajališta, na drugoj zapadno židovstvo, mučeno sumnjama; na jednoj strani stereotipi o navodno židovskim oblicima ponašanja, na drugoj pak slike hladne, kršćanske većine; na jednoj sigurnost u tradiciju, na drugoj gubitak bilo kakva oblika zajedništva.

Kafkine tipizirane predodžbe o židovstvu posebno se jasno artikuliraju u *Pismu oči*: „Iz male seoske sredine, slične getu, sa sobom si uistinu donio nešto židovstva, nije bilo mnogo i ponešto se izgubilo u gradu i u vojsci, no mladenački dojmovi i sjećanja bili su ipak dovoljni za neku vrstu židovskog života, [...] ali za prenošenje predaje na dijete bilo je to premalo, i u potpunosti se izgubilo dok si ga prenosio.“ Kritičari napominju da se u suvremenoj praškoj

književnosti mogu naći slična svjedočanstva iz pera drugih autora u kojima se sinovi, u pobuni protiv očeva, stiliziraju kao pripadnici naraštaja usmjerena prema novom, slobodnijem životu, htijenja u kojem se već nazire vlastiti neuspjeh. Godine 1920. Kafka u pismu Mileni Jesenskoj navodi kako njih dvoje znaju „dovoljno karakterističnih primjera zapadnih Židova, a među njima sam upravo ja, koliko mi je poznato, u najvećoj mjeri obilježen zapadnim židovstvom, što znači, pretjerano rečeno, da mi nije dan nijedan mirni trenutak, ništa mi nije poklonjeno, sve se moralo steći, i to ne samo sadašnjost i budućnost, nego i prošlost.“

Opisi otuđenosti opetovana su tema svjedočanstava koja vlastita iskustva predstavljaju kao prototipska iskustva suvremenih židovskih intelektualaca. Godine 1921. Kafka piše Brodu da se „većina onih što su počeli pisati na njemačkom htjela udaljiti od židovstva, htjeli su to, ali su stražnjim nožicama i dalje čvrsto prijanjali uz židovstvo svog oca, a prednjim nožicama nisu uspijevali naći novi oslonac.“ Mogu se naći i druga, slično formulirana mjesta, ali u tekstovima koji za autorova života nisu objavljeni ili ih on nije ni namjeravao objaviti. Dakako, o pitanju treba li te tekstove računati u Kafkino djelo ovisi i odluka o tome treba li židovstvo, cionizam i istočno-

Predma je svjedočio važnim političkim i društvenim zbivanjima, etničko-religijskim sukobima u rodnom Pragu, Prvom svjetskom ratu, raspadu Podunavske Monarhije, osnivanju čehoslovačke države i velikoj poratnoj ekonomskoj krizi, nije za njih pokazivao velik interes

židovsku tradiciju smatrati kontekstima autorova opusa. Jer o tom pitanju samo djelo ništa ne govori. Židovski kontekst u nekim slučajevima proizlazi iz mjesta publiciranja radova. Primjerice, pripovijesti *Pred zakonom*, *Carška poruka* i *Očeva briga* objavljene su u praškom cionističkom tjedniku *Selbstwehr* između 1915. i 1919. godine i stoga su njihovi čitatelji zacijelo imali na umu židovski kontekst. U tom slučaju Kafka je s mjestom objavljivanja zauzeo stav u raspravama o asimilaciji i kulturnoj obnovi židovstva. Mogu se s tim u vezi navesti i pripovijetke Šakali i Arapi i *Izvjestaj za akademiju*, objavljene 1917. u Buberovu časopisu *Der Jude*, publikacijskom mjestu koje također sugerira bavljenje židovskim temama. No u tako jasnu židovskom kontekstu tiskan je tek malen broj Kafkinih radova.

Ukupno gledano, nema dvojbe da biografske činjenice i autobiografski tekstovi sadrže brojna svjedočanstva o Kafkinoj zaokupljenosti židovstvom, a time i aktualnim suvremenim temama antisemitizma i nacionalizma. Istodobno, jednako je tako jasno da se ti konteksti ne mogu na precizan i nedvojben način ustanoviti u autorovu djelu. Za Kafkina života židovski je kontekst ostao ograničen na uži krug čitatelja koji su poznavali njega i njegovu biografiju. Taj kontekst u ranim kritičkim osvrtima i ne igra istaknutu ulogu, u prvom planu nalaze se pokušaji Kafkina svrstavanja na suvremenoj književnoj sceni, primjerice o njegovoj bliskosti s ekspresionističkim naraštajem ili pak o općim religioznim pitanjima kojih su važnost za autorovo djelo neki kritičari već tada uočili. Tek su rijetki recenzenti u svojim prikazima upozoravali na Kafkinu židovsko-intelektualnu duhovnost, poput kritičara i ekspresionističkog pisca Kasimira Edschmida. Rani interpreti koji su naglasak stavljali na opću religioznu tematiku – primjerice Benno von Wiese, koji će nakon Drugoga svjetskog rata postati jedan od vodećih njemačkih germanista, nisu spominjali židovstvo nego su isticali proturječja i višeznačnosti Kafkina pristupa religioznosti.

Kafku je – i o tome u kritičkoj literaturi postoji suglasnost – autorom religiozne književnosti prvi proglasio Max Brod, još za autorova života 1921. godine u prilogu koji je izašao

u poznatom književnom časopisu *Neue Rundschau*. Svoje stav Brod je šire razradio 1937. u biografiji *Franz Kafka. Eine Biographie*, a potom i 1948. u eseju *Franz Kafkas Glauben und Lehre* (Vjera i učenje Franza Kafke). Na širi odaziv njegova je interpretacija Kafkina djela naišla tek nakon Drugoga svjetskog rata i genocida nad europskim Židovima. Ipak, Brodovi stavovi poput onoga o Kafki kao „obnovitelju starožidovske religioznosti“ naišli su na otpor već u međuratnom razdoblju, primjerice u Waltera Benjamina i Gershoma Scholema. I nakon Drugoga svjetskog rata Brodovo stajalište odbijali su prominentni tadašnji tumači Kafkina djela, prije svih Hannah Arendt i Vladimir Nabokov.

Malobrojnim čitateljima izvan praških kulturnih krugova Kafka nije bio pisac čije bi djelo trebalo promatrati u židovskom kontekstu; Brod je na njemu inzistirao otpočeka i već zarana formulirao osnovne crte kontekstualizacije koje se, uza sve razlike u pojedinostima i vrijednosnim stavovima, ponavljaju do naših dana. Pozivajući se na ekspresionističku premisu prema kojoj treba raskinuti s normama građanskog društva, Brod se – nasuprot težnjama većine ekspresionista – zalaže za okretanje starijim, židovsko-religijskim tradicijama i u tom kontekstu tumači Kafkinu navodnu potragu za zajedništvom u židovstvu. I neke novije Kafkine biografije temelje se na sličnom interpretativnom polazištu: Kafkin se život prikazuje kao obrazac naraštaja koji se opirao prinudama sekularnoga građanskog života. U isti mah i suvremene židovske kontroverze svode se na pozitivno konotirano zajedništvo, kojega u Kafkinu vremenu nije bilo. U Broda je već i teza da je Kafkino djelo određeno suprotnošću između bolne izoliranosti i bezavičajnosti te gorljive potrage za zajedništvom i zavičajem u stvarnom i prenesenom smislu. Naposljetku, Brod postulira i ono čega se istraživanja Kafkina djela nisu oslobodila do danas: Kafkine osobne zapise on shvaća ravnopravnim dijelom autorova javnog djela, polazeći od toga da Kafkino pisanje tvori romantično jedinstvo djela i života u kojem se autor pojavljuje samo kao prenositelj njemu nedostupne, zagonetne istine što se očituje u svakoj njegovoj izjavi. Kafka, i autor i njegovo djelo, u tom se tumačenju pojavljuju kao alegorije modernog čovjeka, a i to tumačenje utjecajno je do danas. Svakoj Kafkinoj izjavi pripisuje se takvo značenje te se pitanje konteksta i djela i ne postavlja. Na sličan način u interpretacijama Kafkinih tekstova poseže se i za autobiografskim izjavama, a da se pritom prethodno ne razjasni zašto su upravo židovstvo, cionizam i istočnožidovska tradicija presudan kontekst za razumijevanje autorova djela.

Zanemarivanje razlike između djela kao objekta s jedne i kritičko-istraživačkog pristupa djelu s druge strane dovelo je do toga da su interpreti u posve različitim motivima, likovima i načinima pisanja tražili aluzije i šifre, čak i alegorije židovskog konteksta. Zakon, ali i likovi poput psa, majmuna, šakala i miševa, prostori podzemnih građevina ili pak dikcija nekog teksta tumačili su se kao transpozicije iz konkretnoga konteksta suvremenih rasprava o židovstvu. Neodređenost i višeznačnost, pa i nerazumljivost židovskog konteksta time je u velikoj mjeri nestajala. Tek na toj pozadini, tvrdilo se, može se Kafka smatrati židovskim autorom, tek na toj pozadini može se ispravno shvatiti i njegovo djelo.

Zaključno se može reći da nema nikakve dvojbe o tome da je židovstvo za Kafku bilo od iznimna značenja. No kod tumačenja njegova djela iz židovske perspektive problematičnom se pokazuje činjenica da se taj autorov interes u svijetu života, kako je spomenuto, vrlo malo očituje u njegovim književnim tekstovima, dok je u pismima, autobiografskim i dnevničkim zapisima itekako prisutan. Židovstvo je stoga važan, ali ne i nužan i presudan kontekst za tumačenje i razumijevanje Kafkina djela. Kako se Kafkini tekstovi mogu vrlo produktivno tumačiti na pozadini aspekta židovstva, izvrsno je pokazao engleski germanist Ritchie Robertson u monografiji *Kafka. Judaism, Politics, and Literature* (1985). Tek uključivanjem drugih interpretativnih konteksta, poput autorove lektire ili njegova bavljenja drugim suvremenim svjetonazorskim i estetskim raspravama, može se spoznati osebujna višeznačnost Kafkinih tekstova koja, kako se čini, smjera prema zagonetnome i tajanstvenom i stoga se već od sama početka pokazuje začudnom i nepojmljivom. Shvatiti to autorovo htijenje i pronaći kontekste u kojima se ono može predočiti zadaća je svake uspješne interpretacije Kafkina djela.

Filmski svijet

Tragajući za potomcima

Piše Vesna Domany Hardy

Prošle godine širom svijeta prikazivan je film *Zona interesa*, snimljen prema romanu engleskog pisca Martina Amisa s temom obiteljskog života zapovjednika koncentracionog logora Auschwitz Rudolfa Hössa. U razdoblju koje roman i film obrađuje Hösov se obiteljski život odvijao doslovno u sjeni krematorija, u vili i pripadnom joj cvjetnom vrtu oko bazena, s druge strane logorskog zida. Početkom 2024. britansko-poljska ekipa tog izvanrednog filma nagrađena je *Oscarom* za najbolji strani igrani film godine.

Istovremeno, neovisno o romanu i snimanju tog filma, redateljica dokumentarnih filmova Daniela Völker započela je kamerom dokumentirati susrete i razgovore s preostalim živim članovima Hösove obitelji koji su dio djetinjstva proveli u vili u Auschwitzu i pristali prvi put razgovarati s njom pred kamerom.

Kad su neki članovi internacionalnoga producerskog tima filma *Zona interesa* u režiji Johnatana Glazera čuli za njezin projekt, shvatili su povezanost dvaju filmova. Spretno su ga prihvatili i djelomično financirali. Premda neovisni, tako su igrani film *Zona interesa* i dokumentarac *Komandantova sjena* postali integralna cjelina, međusobno se nadopunjujući.

U razgovoru s Danielom Völker saznala sam da je bila zainteresirana za transgeneracijsku traumu i kako se ona prenosi na djecu i unuke žrtava, ali i na potomke počinitelja zločina. Dok je istraživala za film, pronašla je na internetu podatak o postojanju Hösove autobiografije arhivirane u muzeju Auschwitza. Začudilo ju je da dotad nije nikad iskorištena u filmske svrhe. U biblioteci muzeja mogla ju je pročitati, no samo djelomično fotokopirati. Taj dio poslala je na čitanje svim članovima Hösove obitelji.

Rudolf Höss bio je zapovjednik logora u Auschwitzu zbog čega je s obitelji je živio u vili u Auschwitzu. Nakon dvije godine SS je proveo istragu o njegovu odnosu s dadiljom njegove djece, austrijskom političkom zatvorenicom, zbog čega je bio privremeno smijenjen i usmjeren na neku drugu dužnost, dok je njegova obitelj ostala nesmetano živjeti u vili u Auschwitzu. Za Danielu Völker to je bio samo još jedan dokaz o dobro poznatoj hipokriziji nacističke doktrine – SS-časnik, krvnik koji dnevno ubija na tisuće ljudi, biva smijenjen radi spolne veze s političkom zatvorenicom.

Početkom 1944. nakon odluke o deportiranju mađarskih Židova, Höss je vraćen na dužnost zapovjednika Auschwitza jer je učinkovitije od svog zamjenika obavljao dužnost eksterminacije. Pred sam kraj rata, zbog pobjedničkog nadiranja Crvene armije, s obitelji je pobjegao na Zapad da ne bi pao u ruke Sovjetima. No saveznici su ga nakon oslobođenja izručili poljskim vlastima. U Varšavi je 1945. osuđen na smrt vješanjem. U razdoblju između suđenja i smaknuća 1947. pisao je autobiografiju. Daniela Völker tumači da se Höss u autobiografiji ne veliča, tuži se zbog naporna i stresna posla i na svog šefa Himmlera, koji mu je zadavao glavobolje. Tekst daje dojam birokratskog izvještaja čiji autor opravdava eksterminaciju bezbrojnih ljudi kao savjesno izvršavanje zadatka. Ni u jednom trenutku on se ne kaje, niti osjeća mrvicu empatije prema žrtvama ili grižnju savjesti, jer on je samo savjesno obavljao dužnost. Žrtve ne smatra ljudima nego gamadi koja se morala istrijebiti po Hitlerovoj zapovijedi. Samo u jednoj rečenici spominje da je jednom gledajući nevinu djecu na putu u plinsku komoru pomislio na svoju djecu.

Paralelno s Hösovom obitelji glavni akteri filma su Maya, kći preživjele logorašice Auschwitza i njezina majka, ugledna 99-godišnja čelistica Anita Lasker-Wallfisch. U početku je Maya bila zainteresirana za film o svojoj majci. No kad je Daniela Völker objasnila da bi film trebao govoriti o obostranim traumama, obje su pristale sudjelovati u njezinu projektu. Anita je preživjela Auschwitz zahvaljujući svojoj profesiji, kao članica logorskoga ženskog orkestra. Nakon oslobođenja, od 1946. Anita živi u Londonu, gdje je imala uspješnu muzičku karijeru.

Njezina je kći Maya Lasker-Wallfisch psihoterapeutkinja koja se poglavito bavi tranzicijskom traumom kroz generacije. U kontaktu s Mayom i razgovorima pred kamerom vidi se da njezin odnos s vlastitom majkom uključuje priličnu dozu napetosti i prebacivanja zbog zapuštanja u djetinjstvu.

Dokumentarna snaga: Daniela Völker

Za vrijeme snimanja filma, usprkos majčinu negodovanju, Maya je odlučila preseliti se u Njemačku da bi, radi liječenja vlastite traume, na licu mjesta detaljno istražila sudbinu njihove uništene obitelji. Njezino preseljenje kao i razgovori s majkom upravo ilustriraju tranziciju traume koju Anita ne priznaje, ali ju zato njezina kći osjeća kao životni teret. Maya sebe smatra aktivisticom memorije Holokausta.

Daniela Völker upoznala se u Njemačkoj i s Hösovim unukom, kršćanskim propovjednikom Kayom (Kay Uwe Höss), koji živi i radi u Stuttgartu. Nakon godine dana Kay ju je upoznao s ocem, 85-godišnjim Hansom Jürgenom, jednim od Hösove djece koja su dio djetinjstva provela u vili u Auschwitzu.

Kay je za ulogu svog djeda, kako sam kaže najvećeg zločinca u povijesti čovječanstva s više od milijun žrtava na duši, saznao u školi iz povijesti kad je imao petnaest godina. U

Neovisno o romanu i filmu *Zona interesa*, u kojima je uspostavljen kontrapunkt između života Hösove obitelji i fabriciranja zločina u Auschwitzu, Daniela Völker snimila je *Komandantovu sjenu*, u kojoj se razgovori s preostalim članovima Hösove obitelji i njegovim nasljednicima na majstorski način prepleću s arhivskom građom

obitelji se o tome nije govorilo. Taj teški teret različito se odrazio na život njegova brata, koji je postao osuđivani kriminalac. S tim teškim nasljeđem Kay kaže da mu pomaže Božje svjetlo. On propovijeda američkim vojnicima i bori se s biblijskim proročanstvom o grijesima otaca koji se prenose na treću i četvrtu generaciju. Vlastitog djeci on ne skriva tešku istinu.

Film otvara obilazak danas trošne obiteljske jednokatnice u Oświęcimiu ostarjeloga Hansa Jürgenega i njegova 62-godišnjeg sina Kaya. Hans Jürgen prisjeća se idiličnog djetinjstva u toj kući i njezina rasporeda, premda mu se sad čini manjom i neuglednijom nego što ju pamti. Zapušten vrt u kojem se nekoć igrao sa sestricom Puppi nije ono idilično mjesto sa cvijećem oko bazena što ga je njegova majka, poznata svojevremeno kao Andeo Auschwitza, brižno nje-

govala. Istovremeno, Kaya užasava i sama pomisao da su samo nekoliko metara od te idile ljudi doslovce industrijski ubijani i to po naredbi njegova djeda.

Ako niste propustili igrani film *Zona interesa*, sigurno će vam se u tom momentu pred očima vizualizirati scene tog idiličnog života mnogobrojne Hösove obitelji u sjeni dima koji se kao oblak diže iz krematorija s onu stranu vrtnog zida.

Poslije u razgovoru Hans Jürgen kaže da je za pravu očevu ulogu saznao nakon rata. Dotad je vjerovao da je njegov otac bio upravitelj zatvora u Auschwitzu. Nakon rata u njihovoj se obitelji o ocu govorilo kao o savjesnom i zaslužnom administratoru Trećeg Reicha. Ostarjeli Hans Jürgen doživio je šok pročitavši fragmente očeve autobiografije s kojom ga je, kao i sve preostale članove obitelji Höss, upoznala Daniela Völker. Iz filma saznajemo o poslijeratnom životu obitelji u Njemačkoj i kako su Hans Jürgen, njegova nešto starija sestra Inge Birgitt (nadimkom Puppi) i njihova majka nastavili život kao nasljednici čovjeka odgovorna za smrt milijuna ljudi.

Daniela je u Americi pronašla Hansovu sestru Inge Birgitt i organizirala njihov susret nakon što se nisu vidjeli pedeset godina. Nakon rata Birgitt je bila manekenka modne kuće Balenciaga i živjela s majkom do njezine smrti. Kao i majka, minimalizirala je broj žrtava Holokausta. Gledajući u kameru, Birgitt nas pita: ako je Holokaust imao takve razmjere, kako to da danas ima toliko preživjelih koji dobro žive na račun Njemačke? Pred kraj filma Anita pristaje pozvati Hansa i Kaya u svoj londonski dom na kavu. Oni dolaze i donose joj tradicionalni njemački kolač. U razgovoru Anita skrušenom Hansu utješno kaže: „Tebe nisu pitali čiji ćeš sin biti.”

Na kraju filma, u sumiranju značenja susreta ostajemo pod dubokim dojmom Anitinih riječi: „To je sljedeća faza. Ne ono što smo radili nego što sad radimo. To je važno.”

Na kraju filma njezin komentar o susretu i svjedočenju pred kamerom kao nečem dobrom i poželjnom ostavlja dubok dojam. Premda je posrijedi dokumentarni film dužine igranog filma, gleda se bez daha. U njemu se povijesne činjenice i arhivska građa na majstorski način prepleću s iskustvima živih protagonista kojima se životi i desetljećima nakon sloma nacizma odvijaju u sjeni čovjeka zaslužna za smrt milijuna ljudi, uglavnom Židova. U proljeće ove godine, kad je film bio završen, najprije je prikazan u mnogim državama SAD-a, a zatim u Izraelu, gdje je nagrađen priznanjem Yad Vashema kao izvanredno filmsko ostvarenje s temom Holokausta. Od tada je prikazivan u mnogim kinematografima u Indiji, Njemačkoj, Poljskoj, Velikoj Britaniji, Australiji i zemljama Latinske Amerike.

Filmski svijet

Ikona zlatnog doba Hollywooda

Piše Jaroslav Pecnik

Ove godine čitav filmski svijet obilježava tri velika jubileja u vezi s Lauren Bacall, jednom od najvećih diva u povijesti svjetske kinematografije i nezaboravnom ikonom „zlatnog doba Hollywooda“; naime slavna je glumica rođena prije sto godina (16. rujna 1924) u Bronxu, u New Yorku, kao Betty Joan Perske (jedinica u obitelji židovskih imigranata poljsko-bjelorusko-rumunjskih korijena), a prije deset je godina preminula (12. kolovoza 2014) u rodnom gradu, u svom domu na Manhattanu, u blizini Central Parka, poznatoj zgradi Dakota, u kojoj su joj susjedi bili uglednici iz svijeta biznisa, politike i umjetnosti, između ostalih i John Lennon i Joko Ono, s kojima se družila. Istodobno prošlo je i osam desetljeća otkako je Lauren Bacall snimila i svoj prvi, ali i najvažniji film, *Imati i nemati* (1944), prema poznatom djelu slavnoga pisca Ernesta Hemingwaya i u režiji utjecajnog Howarda Hawksa, u kojem joj je partner bio Humphrey Bogart, također jedan od mitova američke filmske industrije, između kojih je tijekom snimanja planula ljubav koja se nakon njihova vjenčanja pretvorila u jednu od „najromantičnijih ljubavnih priča“ u svekolikoj povijesti Hollywooda. Iako je u gotovo sedamdeset godina dugoj glumačkoj karijeri odigrala stotinjak filmskih i kazališnih uloga, uključujući i one u televizijskim serijama, uz važnu napomenu da je glumila više epizodnih no glavnih rola, u svakom je nastupu, u tomu se filmski kritičari gotovo unisono slažu, bila „nezamjenjiva, uvjerljiva, jedinstvena i svoja“, naprosto „zapamćena“; plijenila je gledatelje i izgledom i izvedbom i stoga je posvema razumljivo što ju je glasoviti Američki institut za film svrstao među dvadeset najvećih žena, kulturnih zvijezda klasične hollywoodske filmske industrije. Osim na filmu, često je s velikim uspjehom nastupala na Broadwayu, a partneri i partnerice bili su joj najveći glumci te „zlatne epohe američkog filma“ (i glumišta uopće): Gary Cooper, Charles Boyer, John

Wayne, Ingrid Bergman, Marilyn Monroe, Gregory Peck, Kirk Douglas, Spencer Tracy, Katherine Hepburn, Paul Newman, Henry Fonda, Robert Wagner, Rock Hudson, Doris Day, Tony Curtis, Natalie Wood, Shelley Winters, Janet Leigh, dakako i muž Humphrey Bogart, a poslije je nastupala i s takvim veličinama kao što su Barbara Streisand i Nicole Kidman. Zanimljivo je napomenuti da se s dvojicom glumaca (John Wayne i Kirk Douglas) godinama intenzivno družila, te iako su svjetonazorski bili prilično, ili čak posve različiti, međusobno su se iznimno uvažavali. Naime, Lauren Bacall bila je poznata kao istaknuta i nepo-

Iako je u dugoj glumačkoj karijeri odigrala stotinjak filmskih i kazališnih uloga, uključujući i one u televizijskim serijama, u svakom je nastupu bila nezamjenjiva, uvjerljiva, jedinstvena i svoja, plijenila je i izgledom i izvedbom i zato je razumljivo da ju je Američki institut za film svrstao među dvadeset najvećih zvijezda klasične hollywoodske industrije

kolebljiva zagovornica liberalnih društvenih vrijednosti, pristaša Demokratske stranke i žestoka aktivistica onoga što se danas naziva civilnim društvom, posebice po pitanjima ženskih prava i borbe protiv antisemitizma, dok je „najslavniji kauboj u povijesti filma“ John Wayne bio posvemašnja suprotnost: tvrdokorni puritanac, konzervativni republikanac, koji je prezirao „demokratske mekušce“.

Iako se politički nikako nisu mogli složiti, to ih nije priječilo da se u nizu humanitarnih akcija podupiru i brane od neutemeljenih napada iz obaju tabora. S Kirkom Douglasom poznavala se od studentskih dana, dok se budući slavni glumac još zvao Issur Danielovitch. Iako su imali različita viđenja o nekim pitanjima židovstva, asimilaciji Židova, cionizmu, antisemitizmu i slično, jer su oboje dolazili iz različitih židovskih sredina i zajednica (Lauren iz sekularizirane, a Issur/Kirk iz relativno konzervativne židovske obitelji) i stalno se oko toga prepirali, ostali su čvrsto povezani sve do kraja života i bili jedno drugomu potpora kada bi se našli u životnoj ili stvaralačkoj krizi.

Lauren Bacall bila je iznimno obrazovana, šarmantna, duhovita, uvijek elegantna, nikada nametljiva osoba s posebnim stilom odijevanja, pa i ponašanja, čime je izrazito odudarala od konvencija, ali ostajući „dama“, i svima je jasno stavljala do znanja da je samosvojna, slobodna, nikada vulgarna žena koja se zna, želi i hoće (iz)boriti za svoja prava. Iako je bila jedna od najslavnijih diva Hollywooda, čiji se život stalno nalazio pod povećalom novinara, posebice tzv. žute štampe, ali i budnim očima reflektora šire javnosti, svoj je privatni život držala podalje od svih, grozeći se bilo kakva publiciteta u vezi s obitelji, koju je držala svetinjom. Uz njezino se ime nisu vezali nikakvi skandali, tako uobičajeni u svijetu filma, svoj je emotivni život držala u sebi, u strogoj privatnosti i, kako je u memoarima pisala o braku s Bogartom: „Brak i djeca su mi uvijek bili ispred karijere, to je bio moj izbor.“ Uopće nije željela mnogo govoriti o sebi. Jednom je rekla: „Sve što sam imala i htjela kazati nalazi se u mojim autobiografijama“, a kakva je zapravo bila možda najbolje govore detalji iz njezina svakodnevnog života. Uvijek je bila skromna, požrtvovna, nikada napadna i, kako je to opisao jedan njezin obožavatelj: „Uvijek je bila u odjeći koja joj pristaje, ali nikako ne prikriva i činjenicu da je prije i iznad svega lijepa žena.“ Tu svoju osobinu mogla

Izvan uštogljenih konvencija: Lauren Bacall

je uvelike zahvaliti Nancy, Hawksovoj ženi. Naime nakon što je ona na naslovnici časopisa *Harper's Bazaar* vidjela Laurenin lik (dok je još radila kao manekenka) nazvala je prijateljicu i urednicu magazina Dianu Vreeland i svojom intervencijom dogovorila njezinu dalju promociju, a muža nagovorila da joj otvori vrata filmskog studija. Nakon poziva na audiciju počelo je radanje velike filmske dive koja je ušla u legendu. Nancy ju je „uzela pod svoje“, postala joj je zaštitnica, profilirala je njezin ukus, manire, stil, eleganciju i uopće prilagodila ponašanje Laureninoj vanjštini, svjesna da pred sobom ima glumački (ali i ljudski) „materijal“ velika potencijala, k tomu nesvakidašnje ljepote, ali i osebnosti. Lauren je postala fascinantom kombinacijom Grete Garbo, Mae West, Marlene Dietrich i Katherine Hepburn, ostajući pritom svoja i posebna. Ono što ju je posebice krasilo i činilo jedinstvenom pojavom u svijetu filma bio je njezin pomalo „neženstven“ glas, meko hrapav, promukao, nazalni alt, koji je s vremenom, na preporuku Howarda Hawksa, upornim treniranjem (svakodnevnim glasnim čitanjem, ispijanjem golemih količina kave i redovitim pušenjem dviju kutija cigareta dnevno) još više „spuštala“ i specifičan, prodoran, uvijek pomalo ironičan i sumnjičav pogled (zahvaljujući kojem je dobila i nadimak „The Look“), brada spuštena na prsa i pogled prema gore, tako da su pogled i glas postali prepoznatljivim, zaštitnim znakom njezina lika i glume.

Nikada nije glumila nemoćne ili preplašene žene, bila je slika i prilika nove, emancipirane, moderne osobe koja se ne libi otvoreno iskazati vlastite osjećaje, a uostalom takva je bila i u privatnom životu. Cijeloga života uzor joj je (i kao glumica i kao osoba) bila slavna Bett Davis, bila je uvjerena da je ona nedostižni ideal, a pokazalo se ne samo da ju je dostigla nego u mnogočemu i prestigla. U autobiografiji je zapisala da joj je najveće priznanje bilo kada ju je nakon mjuzikla *Pljesak* (zasnovana na ulozi Bett Davis u filmu *Sve o Evi*), posjetila iza pozornice osobno Bett Davis i javno joj čestitala na „rijetko dojmljivoj glumi kakva krase samo velike talente“. Naime, u filmu *Sve o Evi* (1950) Bett je po sudu kritike ostvarila jednu od najimpresivnijih uloga karijere, ali iako je film 1951. dobio šest *Oscara*, uključujući režiju (Joseph L. Mankiewicza) i najbolje ostvarenje u cjelini, glavna je glumica bila nepravedno zakinuta i ostala bez zaslužena priznanja.

Iako je odrastala u skromnoj obitelji američke niže srednje klase (majka Natalie Weinstein bila je tajnica, a otac William Perske trgovac, bratić poslije slavna izraelskog državnika Shimona Peresa), u kojoj nije bilo novca za luksuz; već tijekom djetinjstva i školovanja pokazala je interes i talent za glumu, ples i glazbu, a slovila je i za najbolju i najinteligentniju učenicu čitave škole. Velika joj je želja bila upisati Američku akademiju dramskih umjetnosti i to joj je 1941. i uspjelo (uz pomoć šire obitelji sakupila je sredstva za početnu školarinu), ali morala je raditi kako bi osigurala novac za nastavak studija, pa je tako radila kao manekenka, biljeterka, čistačica. Nažalost nakon dvije godine morala je odustati od školovanja jer je samohrana majka više nije mogla izdržavati (roditelji su se rastali kada je imala pet godina i nakon toga oca više nikada nije vidjela), a u ratno vrijeme vladala je opća nestašica. Sa sedamnaest godina počela je nastupati na Broadwayu, pa je zapravo ona počela izdržavati bolesnu majku, gdje je i upoznala obožavanu Bett Davis, koja ju je povezala sa slavnim glumačkim parom Laurenceom Olivierom i Vivian Leigh (gostovali su u New Yorku u predstavi *Romeo i Julija*), koji su, uočivši njezin talent, posvetili dosta vremena kako bi joj „otvorili oči“ i ukazali u čemu je prednost britanskoga predstavljanja Shakespearea pred američkim. Po osobnom priznanju te lekcije nikada nije zaboravila, usvojila ih je i unijela u svoj glumački repertoar. Ali usprkos svemu, bez obzira na iznimnu sreću i pomoć koju je dobivala s raznih strana, nije sve išlo tako glatko kako se na prvi pogled činilo. To je bilo vrijeme izraženog antisemitizma u Americi, kao Židovka često je bila izložena neugodnim primitivnim ispadima i uvredama kolega, redatelja, producenata, nije dobivala željene uloge i slično. Stoga su joj rođaci i prijatelji dobronamjerno savjetovali da „prikrije“ židovsko podrijetlo, što je s prezirom odbijala činiti. O tome je i pisala u svojim dvjema objavljenim autobiografijama (*By Myself and Then Some*, iz 2005, i *Now*, iz 1994), naglašavajući da židovstvo nije presudan dio njezina bića i identiteta, ali drugog nema i nema se razloga bilo čega odricati, stidjeti ili „kukavički prikrivati“. I time je stekla golemo uvažavanje velikog broja ljudi, pa čak i onih koji nikada nisu bili posebno oduševljeni njezinom glumom ili društvenim statusom, jer se svojim beskompromisnim stavom žene

bez dlake na jeziku zamjerila mnogim uglednicima, posebice konzervativne desnice.

Velik broj filmova u kojima je glumila danas se smatra klasicima američke, posebice hollywoodske kinematografije: nakon *Imati i nemati*, u režiji Howarda Hawksa, koji joj je i „smislio“ glumačko ime Lauren Bacall, prema drugom dijelu majčina prezimena, kada je praktički preko noći postala slavna, obično se kao njezina najbolja ostvarenja spominju filmovi: *Confidential Agent* (1945), s temom iz Španjolskoga građanskog rata, u režiji Hermana Shumlina; zatim je s Bogartom snimila nekoliko filmova: *Duboki san* (1946), prema noir-trileru Raymonda Chandlera, u Hawksovoj režiji, *Mračni prolaz* (1947) po romanu Davida Goodisa, u režiji Delmera Davesa i *Otok Largo* (1948) u režiji Johna Hustona. Tom nizu treba dodati ostvarenja kao što su *Kako se udati za milijunaša* (1953) Jeana Negulescu, u kojem je igrala s Marilyn Monroe, *Zapisano u vjetru* (1956) Douglasa Sirka, gdje je zapravo igrala samu sebe, odlučnu ženu koju ništa ne može pokolebati, a to je bilo u vrijeme kada se njezin suprug borio s neizlječivim rakom jednaka. Nezaboravna ostvarenja dala je i u filmovima poput *Sjeverozapadna granica* (1959) u režiji Jaya Leeja Thompsona, *Seks i samostalna djevojka* (1961) Richarda Quinea, *Ubojstvo u Orient Expressu* (1974) Sidneyja Lumeta, *Prêt-à-Porter* (1994) Roberta Altmana, *Dva lica jedne ljubavi* (1996), koji je režirala, ali i u njeju nastupila Barbara Streisand, te dva važna djela Larsa von Triera *Dogville* (2003) i *Manderlay* (2005), u obama s današnjom megazvijezdom Nicole Kidman. Posebice se spominje i naglašava njezina „veličanstvena“ gluma „lice-

Ono što je posebice krasilo Lauren Bacall bio je njezin meko hrapav, promukao, nazalni alt, koji je vremenom, na preporuku Howarda Hawksa, upornim treniranjem, svakodnevnim glasnim čitanjem, ispijanjem golemih količina kave i pušenjem dviju kutija cigareta na dan još više „spuštala“

mjerne *femme fatale* u filmu *Mladić s trubom* iz 1950. (u režiji Michaela Curtiza), u kojoj su joj partneri bili Kirk Douglas i Doris Day i u kojem je ostvarila „rolu života“, u drami koja je jasno aludirala na lezbijske odnose koji su u tadašnjem američkom establišmentu bili zloglasna, gotovo bogohulna tema. Široj publici ostala je u sjećanju njezina uloga (nagrađena s *Golden Laurel Award*) u komediji Vincenta Minnelija *Kreatorica*, u kojoj joj je partner bio slavni Gregory Peck, a Lauren Bacall je na premijeri doživjela prave ovacije, jer je film bio prikazan četiri mjeseca nakon Bogartove smrti, preminuo je 13. siječnja 1957.

Nakon smrti muža, slavnog Bogieja, kojem su najviše ležale uloge gangstera (glumio ih je u čak 28 filmova) i(li) „problematicnih, ali u biti plemenitih osoba“, poput kulturne *Casablance* (1942), filma koji se nalazi na svim popisima najuspješnijih i najboljih ostvarenja Hollywooda, Lauren Bacall rjeđe je nastupala na filmu, a daleko više u teatru, uglavnom na Broadwayu. Za uloge u predstavama *Pljesak* (1970) i *Žena godine* (1981) bila je nagrađena ne samo ovacijama publike nego je i dvaput osvojila prestižnu nagradu *Tony*. Za ulogu u filmu *Dva lica jedne ljubavi* bila je 1997. nominirana za *Oscar* (za najbolju sporednu ulogu), ali je statua otišla u ruke Juliette Binoche (uloga u *Engleskom pacijentu*). Ipak za svoje ostvarenje „utješila se“ *Zlatnim globusom*. Tijekom 2006. pojavila se u planetarno poznatoj i popularnoj TV-seriji *Sopranos*, da bi joj na koncu 2009. Američka filmska akademija dodijelila počasni *Oscar*, za osobite zasluge i doprinos sveukupnoj filmskoj umjetnosti. Ali, po osobnom priznanju, najviše je bila počašćena nagradom *Katharine Houghton* Centra Bryn Mawr College, koji joj je dodijelio *Medalju Katharine Hepburn*, za doprinos „borbi žena čiji su životi, rad i rezultati utjelovili i promicali inteligenciju, požrtvovanost i energiju“. Prije toga, 1997. godine, Kennedy Center Honor dodijelio joj je priznanje za „život i djelo“ koji krase samo iznimno nadarene, hrabre i humane osobe, odane borbi

za istinu i otvoreno iznošenje kritičkih misli o društvu i vremenu u kojem žive gdje se takvi stavovi teško primaju, ali tim više krče putove i šire horizonte slobode.

Ljubav i brak s Humphreyjem Bogartom (vjenčali su se 1945) jedna je od „netipičnih“ hollywoodskih priča i do danas je ušla u legendu i smatra se jednom od najljepših u povijesti američke kinematografije. Kada su se prvi put vidjeli i upoznali (1943), Bogart se nalazio u (već) trećem braku (s Mayom Methot) i nije obraćao posebnu pažnju mladoj glumici. Osim toga, Bogart je, iako velika zvijezda, za razliku od ostalih zvijezda Hollywooda slovio za vjerna supruga, nesklona izvanbračnim avanturama. Tri razvoda zapravo su rezultat njegove pretjerane sklonosti konzumaciji žestokih pića zbog koje su ga žene napuštale. Ali na setu prigodom snimanja filma *Imati i nemati* između njih se rodila ljubav, koja je trajala sve do Bogartove smrti. Zapravo Lauren se nje nikada, kako je priznala, „nije mogla, htjela, ni znala osloboditi“. U tom braku rodila je sina Stephena (1949) i tri godine poslije kćer Leslie. Naravno, i njoj je smetala suprugova sklonost piću, ali „ljubav je bila jača“ i našla je način da se s time nosi, a i on sam je polako „popuštao“, jer alkoholizam je uzimao svoj danak. Osjećao se sve lošije i kada je nakon silnih nagovaranja ipak otišao na liječnički pregled, bilo je kasno; bolest je uzela maha i nije joj više bilo lijeka. Toliko je oslabio da se više nije mogao kretati, a Lauren mu se do kraja nesebično posvetila, pokušavajući mu olakšati „nepodnošljive bolove“. Godinu nakon što joj je muž preminuo, sama i očajna, kratko se vezala uz slavnoga Franka Sinatru, koji joj je ponudio brak, ali uz uvjet da taji vezu pred javnošću dok ne sredi obveze u braku koji mu se raspadao. Lauren je to poštovala, ali netko je ipak „provalio“ njihovu vezu i bulevarski je tisak bruja o novoj Sinatrinom aferi, a Frank je, bez ikakvih dokaza, optužio Lauren da je ona za to krivac. Naravno, veza je pukla, a kada su se nakon nekoliko mjeseci sreli na nekom primanju, Lauren mu je pred uzvanicima prišla i bez riječi mu opalila takvu šamarčinu da je mjesec dana nakon toga morao nositi sunčane naočale kako bi prikrio masnicu. Tijekom 1961. udala se za glumca Jasona Robardsa, s kojim je iste godina dobila sina Sama. Razveli su se osam godina poslije, kako je napisala u autobiografiji „uglavnom zbog njegova alkoholizma“. Pomalo je paradoksalno da se ona, koja nikada nije pila, vezivala uz osobe sklone piću.

Kao društveno angažirana osoba, u eri političkog progona, mračnjaštva i „lova na vještice“, zloglasnog američkog makartizma kasnih 40-ih, pa sve do polovice 50-ih godina minulog stoljeća zajedno sa suprugom borila se i istupala protiv crnih lista nepodobnih umjetnika, navodnih (ili stvarnih) ljevičara, odnosno pristaša i simpatizera komunista, uz naglašavanje da ona i Bogart nisu nikakvi zagovornici komunističkih ideja i pokreta, već promoviraju posve drukčije, liberalne vrijednosti, ali da upravo zbog toga ne pristaju na kolektivno ludilo u kojem se pod sumnju stavljaju ličnosti formata poput Charlieja Chaplina, Ernesta Hemingwaya ili Johna Steinbecka i uskraćuje se sloboda svima onima koji drukčije misle. Zajedno s drugim slavnim glumcima i osobama iz svijeta umjetnosti (Danny Kay, Gene Kelly, John Huston, Ira Gershwin, John Garfield) osnovali su Odbor za prvi amandman i otišli u Washington kako bi prosvjedovali. Kao zakleta demokratkinja sudjelovala je u nekoliko velikih političkih kampanja, primjerice 1952. u predsjedničkoj kampanji Adlaia Stevensona (govorilo se o velikim obostranim simpatijama, čak emotivnoj bliskosti, ali dalje od toga nije se išlo, iako su se tabloidi o tome široko raspisali), odnosno 1964. u borbi Roberta Kennedyja za ulazak u Senat. Intenzivno se družila s istaknutim povjesničarom Arthurom M. Schlesingerom (održala je zapamćen govor na njegovoj komemoraciji) i poznatim novinarom Alastairom Cookeom. Koliko je značenje u američkom javnom životu imala i koliki je ugled uživala možda najbolje svjedoči činjenica da je u nekoliko navrata gostovala u emisijama Larryja Kinga koje su imale iznimno visoku gledanost i koje je uvažavala cijela Amerika. Još za života, 1980. godine, o njoj bio snimljen TV-film *Bogie*, u režiji Vincenta Shermana (prema romanu Joea Hymansa), koji opisuje početak ljubavne veze između Lauren i Bogarta. Njezino se ime spominje i u tekstovima niza pjesama, od kojih su posebice bili popularni stihovi u songu *Rainbow High* iz mjuzikla *Evita* grupe The Clash. Napoljetku dobila je svoju zvijezdu na Hollywood Walk of Fame (kod broja 1724 Vine Streeta). Nakon što je preminula, velik dio imetka vrijedna oko 30 milijuna dolara ostavila je unucima s obvezom da ga utroše za školovanje na najuglednijim sveučilištima, a dio je donirala zakladama koje se bore protiv rasizma, antisemitizma i svih oblika ekstremizma.

Esej

Revizionizam i Holokaust

Piše Luka Draganić

Film *Poricanje* (2016) utemeljen je na stvarnom događaju i knjizi *Poricanje: povijest Holokausta na sudu*. U njemu se prikazuje pravna bitka za povijesnu istinu između Deborah Lipstadt, američke profesorice koja se bavi istraživanjem Holokausta, i Davida Irvinga, britanskog pisca fokusiranog na temu Drugog svjetskog rata. Irving je, naime, u Ujedinjenom Kraljevstvu podnio tužbu za klevetu protiv Lipstadt i njezina izdavača jer ga je u svojim knjigama proglasila poricateljem Holokausta. Kako je u Ujedinjenom Kraljevstvu teret dokaza u slučajevima tužbe za klevetu na tuženiku, Deborah Lipstadt i njezin pravni tim morali su dokazati da je Irving lagao u svojim djelima, odnosno morali su dokazati da se Holokaust zaista dogodio.

U filmu *Poricanje* otvaraju se brojne teme koje su važne kako iz komparativno-materijalnog i procesno-pravnog tako i iz šireg sociološko-političkog aspekta u odnosu na stanje u Republici Hrvatskoj.

U procesno-pravnom smislu, film prikazuje posebnosti suđenja u Ujedinjenom Kraljevstvu kada je riječ o tužbi za klevetu. Prema relevantnom zakonodavstvu koje pokriva tu materiju u UK-u, teret dokaza istinitosti onoga što je predmet tužbe o kleveti jest na optuženom (*defendant*), a ne na tužitelju (*plaintiff*) kako je to inače uobičajeno. Takva logika samo je na prvi pogled kontrainuitivna, ali pomnijom analizom čini se da je takav pristup prihvatljiviji od suprotnog prema kojem bi tužitelj trebao dokazati da je ono što je predmet tužbe za klevetu laž.

Može se zaključiti da je zakonodavac na taj način kod osoba koje nastupaju knjigama, predavanjima i u medijima u najširem smislu postavio viši standard ponašanja kada je riječ o dijeljenju informacija (i suda o nekome) u javnosti. Tako se smanjuje vjerojatnost da će netko izaći s primjerice kategorizacijom nekoga kao „ekstremista“, „rasista“ i sl. prije nego što je obavljena pomna analiza vjerodostojnosti činjenica koje bi mogle poslužiti kao osnova za takve kategorizacije. Pojednostavljeno rečeno, zakonodavac se vodio mišlju: „ispeci pa reci“.

Još jedna zanimljiva posebnost britanskoga pravnog sustava u procesnom smislu jest razlikovanje na osnovi *barrister/solicitor*. Ukratko, dok je *solicitor* onaj koji primarno obavlja pravne zadaće izvan sudnice, *barrister* prije svega zastupa klijente u sudnici i obavlja posao advokature (javnog zastupanja) u njihovo ime.

Prizor iz filma *Poricanje*

locast: The Growing Assault on Truth and Memory, Deborah Lipstadt, 1993), izdavačka kuća Pearson Longman (vlasnik izdavačke kuće Penguin) i Deborah Lipstadt prikupljenim novcem. Važno je istaknuti da je izdavačka kuća Penguin bila osigurana za slučaj tužbe za klevetu u iznosu od jednog milijuna funti.

U materijalno-pravnom smislu, najvažnija točka suđenja jest trenutak kada sudac suočava *barristera* obrane s ovim: „Ukoliko je netko antisemit i ekstremist, on je savršeno sposoban iskreno biti antisemit, je li tako? On je tih pogleda i izražava ih jer su oni uistinu njegovi pogledi. (Da.) Tako mi se čini, ako se sve svodi na to, da je antisemitizam potpuno odvojena optužba koja nema nikakve veze s Vašom širom optužbom da je (Irving) manipulirao podacima.“

(*Ne, Ne, časni sude, ne. Cijeli pothvat obrane bio je da dokaže da je to dvoje povezano.*) Ali on može vjerovati ono što govori, to je poanta. Zato je to toliko važno.“

Vrlo je važno uputiti na tu distinkciju koju je sudac prepoznao u postupku, a to je činjenica da se u postupku Irving i njegovo djelo ne podvrgavaju pomnom istraživanju zato što je on po uvjerenju antisemit, već zato što postoji vrlo velika vjerojatnost, što je na kraju i dokazano, da je Irving falsifikator povijesnih činjenica i poricatelj (negator) određenih aspekata događaja u Drugom svjetskom ratu koji je sve to svjesno i namjerno radio kako bi potvrdio svoj (između ostalog) antisemitski svjetonazor (ideologiju). To što je on poricatelj Holokausta, međutim, nije samo po sebi kriminalizirano niti bi, kako će se to u nastavku eseja vidjeti, trebalo biti kriminalizirano.

David Irving, kao i svi mi, ima pravo na slobodu mišljenja i on može vjerovati u što god želi, koliko god to vjerovanje promatraču sa strane djelovalo bizarno ili uvredljivo. Trenutak kada ta sloboda postaje zloupotrijebljena jest onaj kada osoba, u nastojanju da svoje vjerovanje predstavi kao (povijesnu) činjenicu, objektivan znanstveni pristup podređuje vlastitoj ideološkoj agendi i s tim materijalom stupa u javni prostor, ali istovremeno odbija priznati da je istupila iz akademskog i ušla u sferu političkog. U tome trenutku opravdano je reagirati, ali ne s idejom da ta reakcija konstituira narušavanje slobode misli, već da ona podrazumijeva nazivanje stvari pravim imenom, kao što je Deborah Lipstadt u svojoj knjizi učinila kada je Irvinga okarakterizirala kao „antisemita“, „krivotvoritelja“ i „poricatelja Holokausta“.

Prije svega, potrebno je istaknuti da su protiv ideje kriminalizacije poricanja Holokausta (kao što je slučaj u Izraelu, Njemačkoj, Austriji, Češkoj, Poljskoj ili Mađarskoj) upravo prof. Richard Evans i prof. Deborah Lipstadt. Razlozi koji zastupaju to stajalište su ovi:

1. Štogaod da je kriminalizirano (cenzurirano) istovremeno postaje mistificirano i dobiva status „zabranjenog voća“, čime se i povećava njegova privlačnost;
2. Na taj bi način razni pravno gonjeni teoretičari zavjere, rasisti, mrzitelji i slično dobili sjajnu priliku da se predstavljaju kao „mučenici“ u ime slobode govora;
3. Teško je prepoznati u kojem trenutku nešto može biti kvalificirano kao „poricanje Holokausta“ i u kojem trenutku treba povući granicu; zakonodavci diljem svijeta pronašli su različita rješenja za tu problematiku (u Mađarskoj kažnjiva je trivijalizacija Holokausta, u Njemačkoj umanjivanje značenja Holokausta, u Izraelu umanjivanje razmjera Holokausta);
4. Tako bi poricatelji Holokausta dobili publicitet, što zapravo na kraju jedino i žele (prof. Evans ističe da je David Irving proveo godinu dana u austrijskom zatvoru zbog kršenja austrijskog Zakona o poricanju Holokausta, gdje mu je bio dopušten jedan telefonski poziv dnevno; Evans napominje da je Irving prvi poziv iskoristio kako bi kontaktirao BBC, a ne ženu i dijete);
5. Konačno, kriminalizacija poricanja Holokausta postavila bi opasan presedan ograničavanja ideja i misli; u takvu scenariju ne bi bio dalek put do uspostavljanja Ministarstva istine, koje bi (vođeno oportunistom) diktiralo što konstituira zločin (misaoni delikt) i Policije misli što su sve sastavni elementi totalitarne vladavine kako je ona predstavljena u distopijskoj 1984. Georgea Orwella.

Protiv Deborah Lipstadt i njezina izdavača britanski pisac David Irving podnio je tužbu za klevetu jer ga je u svojim knjigama proglasila poricateljem Holokausta. Irving je parnicu izgubio i morao je platiti tri milijuna funti sudskih troškova. Kako taj iznos nije mogao podmiriti, proglasio je bankrot

Nadalje, u filmu (iz procesnog aspekta) do izražaja dolazi važnost oslanjanja na vještake (*expert witness*) u postupcima tehničke naravi koji zahtijevaju usku specijalizaciju. Vještak je, za razliku od laika, osoba s bogatim iskustvom i znanjem u određenoj disciplini i njegov je zadatak da primijeni svoju ekspertizu kako bi sudu pružio profesionalno mišljenje. U vezi s tim važno je naglasiti da je odluka obrane da preživjele ne uključi kao svjedoke, koliko god to bilo suprotno emocionalnom nagonu u slučajevima koji se dotiču Holokausta, bila ispravna.

Odgovor zašto je to tako krije se u analizi suđenja Adolfu Eichmannu u Jeruzalemu 1961. godine koju je Hannah Arendt ponudila u djelu *Eichmann u Jeruzalemu: Izvještaj o banalnosti zla*. Arendt primjećuje kako se suđenje Eichmannu dovođenjem preživjelih kao svjedoka pretvorilo u suđenje Holokaustu kao takvom te da je sud, pod dojmom emocionalnih i tragičnih iskaza svjedoka, izgubio iz vida da bi trebao suditi Eichmannu kao srednje rangiranom karijernom SS-časniku, a ne kao živućem, demonskom utjelovljenju zla nacionalsocijalizma. Takvu (primamljivu) zamku u pristupu odvjetnici su uspješno (unatoč željama i zahtjevima klijentice) izbjegli i tako se fokus mogao zadržati na samoj materiji u postupku. Jednako važno, tim pristupom odvjetnici su zaštitili potencijalne svjedoke (preživjele logoraše), od neugodnosti i poniženja za koje se spekuliralo da bi im ih Irving, na temelju iskustava iz prošlosti, zacijelo pokušao priuštiti.

Nadalje, još jedna važna opservacija iz procesnog aspekta jest da se postupak vodio pred sućem pojedincem, a ne porotom (*trial by judge, not by jury*). Prema prof. Richardu J. Evansu, odvjetnici obrane htjeli su da slučaj traje što kraće i da troškovi budu što manji i zato su zastupali ideju da na kraju odlučuje sudac pojedinac. Profesor također ističe još jednu prednost takva pristupa u odnosu na porotno suđenje, a to jest činjenica da bi kod porotnog suđenja porota odlučivala samo na temelju usmenog izlaganja vještaka (*expert witness*), dok je u scenariju koji se u stvarnosti odigrao sudac mogao, uz izlaganja vještaka, odlučivati i na temelju iscrpna izvještaja (*report*) koji su sastavili vještaci što je, s obzirom na tehničku i zahtjevnju narav slučaja, bilo presudno jer je upitno bi li se porota mogla odgovarajuće snaći u tako opsežnoj i nesvakodnevnj materiji.

Po gubitku slučaja David Irving morao je platiti tri milijuna funti sudskih troškova. Kako nije imao sredstva da ih podmiri, proglasio je bankrot. Troškove je na kraju platila izdavačka kuća Penguin (koja je izdala knjigu koja je i bila predmet suđenja: *Denying the Ho-*

Prof. Evans daje dodatni razlog zašto kriminalizacija poricanja Holokausta ne bi bilo dobro rješenje: „Takva zabrana implicirala bi da se povijest kao disciplina nije sposobna nositi s materijalom koji obrađuje. Prepustimo povjesničarima da dođu do odgovora, a ne diktatu neke oportunističke vlade.“ Prof. Lipstadt nudi svoje viđenje: „Drhtim na pomisao da bi regulacija ideja bila u rukama političara. Sloboda govora ne znači ništa ako ne uključuje slobodu da uvredljivi ljudi budu uvredljivi. Mi koji smo zbog njih uvrijeđeni moramo prihvatiti da je to cijena života u slobodnome društvu.“

Pojam u kojem je utjelovljena problematika suočavanja s prošlošću u kontekstu Drugog svjetskog rata na razini Republike Hrvatske jest Jasenovac, radni, prolazi, sabirni, kažnjenički i logor smrti koji je djelovao od kolovoza 1941. godine do travnja 1945. godine.

Jedan od stalnih izvora kontroverzi jest pitanje broja žrtava toga logora, koji se kreće od umanjениh nekoliko tisuća do preuveličanih milijun i više žrtava. Obje krajnosti zloupotrebljavaju se u dnevopolitičke svrhe i zato je najprije nužno istaknuti procjene koje se mogu uzeti kao znanstvene i vjerodostojne: „Muzej žrtava genocida i Savezni zavod za statistiku SR Jugoslavije 1997. godine publicirali su popis žrtava logora Jasenovac u tri knjige: Prema do sada poimenično utvrđenom spisku sa potpunom identifikacijom (ime, prezime, očevo ime, godina i mjesto stradanja, počinilac zločina), ustaše su u sistemu jasenovačkih logora za tri godine i osam mjeseci, od 23. kolovoza 1941. godine do 22. travnja 1945. godine, lišili života 78.164 muškaraca, žena i djece...“

Nadalje, korisno je navesti i ova istraživanja: „... istraživanja o broju žrtava u logoru Jasenovac... provela su neovisno jedan od drugoga i dva demografa: Hrvat Vladimir Žerjavić (1992. godine) i Srbin dr. Bogoljub Kočović (1985. godine). Prema Žerjaviću, u Jasenovcu je najvjerojatnije stradalo oko 83.000 ljudi... Kočović je došao do procjene da je u Jasenovcu život izgubilo oko 70.000 ljudi.“

Jedan od najnovijih primjera manipulacije brojem žrtava logora Jasenovac i posljedičnog poricanja Holokausta na teritoriju tzv. Nezavisne Države Hrvatske bila je kampanja Miroslava Škora na izborima za predsjednika 2019. godine koji je tada izjavio: „Naravno da ću doći u Bleiburg, ali otići ću i u Jasenovac. I znate što ću tražiti? Tražit ću međunarodnu komisiju i ako treba prekopat ćemo sve, kazao je Škoro uz gromoglasno odobravanje prisutne publike.“ Razlog zašto je, osim sadržaja, nužno istaknuti ovaj govor jest podatak da je Miroslav Škoro u prvom krugu predsjedničkih izbora 2019. godine osvojio 24,45 % glasova (465.704 glasova).

Pojam u kojem je utjelovljena problematika suočavanja s prošlošću u kontekstu Drugoga svjetskog rata na razini Republike Hrvatske jest Jasenovac, ustaški logor smrti koji je djelovao od kolovoza 1941. do travnja 1945. godine. Jedan od stalnih izvora kontroverzi jest pitanje broja žrtava toga logora koji se kreće od umanjениh nekoliko tisuća do preuveličanih milijun i više žrtava

Relativizacija ustaških zločina nije prisutna samo u političkoj areni, već i na razini popularne kulture, kao što je očito iz pjesme PŠK benda Tram 11, koja u trenutku pisanja ovoga eseja ima 157.000 pregleda na službenim stranicama benda. U pjesmi se, između ostalih vulgarnosti, nalaze i stihovi posvećeni „mitu o Jasenovcu“.

Nadalje, odnos prema spomen-području logora Jasenovac u vrijeme Domovinskog rata zasigurno mnogo govori o odnosu prema prošlosti koju taj kompleks utjelovljuje: „O problemu ratnog razaranja kulturne baštine i devastiranja muzeja u Jasenovcu Vlada i Ministarstvo kulture RH redovito su izvještavali UNESCO, ICOM, Promatračku misiju Europske unije kao i druge međunarodne ustanove i organizacije, tražeći zaštitu tog područja od oštećenja i krađe, te primjenu Haške i ostalih međunarodnih konvencija o zaštiti kulturnoga blaga... Promatračka misija EZ-a u izvještaju iz svibnja 1994. godine navodi da je muzej potpuno prazan i devastiran. U izvještajima se ne utvrđuje tko je izvršio pljačku i devastaciju muzeja, ali može se zaključiti da se krivnja pripisuje operacijama s objiju strana.“

U ovome primjeru hvalevrijedno je to što je Republika Hrvatska čak i u trenucima egzistencijalne prijetnje imala svijest o važnosti zaštite i očuvanja spomen-područja logora Jasenovac. Ipak, za razliku od prethodno navedenih primjera relativizacije naravi logora Jasenovac, koji se mogu pripisati pojedincima, u nastavku će biti opisani potezi u smjeru historijskog revizionizma koji se nedvosmisleno mogu pripisati državnoj politici Republike Hrvatske.

Tako je premijer Tihomir Orešković za ministra kulture imenovao Zlatka Hasanbegovića koji je poznat po tome što je u prošlosti otvoreno veličao ustaški režim i po tome što je u novije vrijeme Jasenovac opisivao isključivo kao „radni logor“, čime je samo produbio relativizaciju ustaških zločina. Ishod takve politike bio je da se proboj logoraša iz Jasenovca od 2016. do 2020. godine obilježavao u različitim kolonama državnog vrha, predstavnika žrtava, oporbe te srpske i židovske zajednice.

Nakon što je Andrej Plenković sastavio vladu 2020. godine predstavnici srpske i židovske zajednice ponovno su zajedno s državnim vrhom posjetili spomen-područje logora Jasenovac. Predsjednik Židovske općine Ognjen Kraus tada je tražio zabranu ustaškog pozdrava i ustaških simbola Kaznenim zakonom, no to se nije dogodilo i zato židovska općina 2021. ni 2022. godine nije posjetila Jasenovac zajedno s državnim vrhom.

Premijer Plenković na taj zahtjev odgovorio je da je ustaški pozdrav već zabranjen (premda ta zabrana nije izričito propisana Kaznenim zakonom). Premijer tumači da su odluke Ustavnog suda (koje su ustaški pozdrav i znakovlje odredili kao protuustavne) sasvim dovoljne da bi sudovi kažnjavali takve slučajeve, ali situacija „na terenu“ jest takva da se to ne događa, a Kazneni zakon unatoč tomu i dalje ostaje neizmijenjen.

Teret prošlosti: Jasenovac

Analogijom se, doduše, može tumačiti da su ustaški pozdrav i ustaški simboli već zabranjeni Kaznenim zakonom jer potpadaju pod kazneno djelo javnog poticanja na nasilje i mržnju (čl. 325. KZ-a) i trebali bi se općenito uzimati kao otegotna okolnost ili kvalificirani oblik kaznenog djela (zločin iz mržnje). U kontekstu zabrane ustaškog pozdrava relevantan je stavak (4) članka 325. Kaznenog zakona: „Kaznom iz stavka 1. ovoga članka kaznit će se tko javno odobrava, poriče ili znatno umanjuje kazneno djelo genocida, zločina agresije, zločina protiv čovječnosti ili ratnog zločina, usmjerenom prema skupini ljudi ili pripadniku skupine zbog njihove rasne, vjerske, nacionalne ili etničke pripadnosti, podrijetla ili boje kože, na način koji je prikladan potaknuti nasilje ili mržnju protiv takve skupine ili pripadnika te skupine.“

Može se tumačiti da nastupanje s ustaškim pozdravom i simbolima u javnosti zadovoljava pretpostavke iz stavka (4). Drugim riječima, ustaški pozdrav i simboli utjelovljuju način koji je prikladan za poticanje nasilja ili mržnje kada je zadovoljen kriterij javnog nastupa. U ovome kontekstu potrebno je istaknuti da je dosadašnja praksa sudova bila da ustaški pozdrav kažnjavaju kao prekršaj iz članka 5. Zakona o prekršajima protiv javnog reda i mira.

Ipak, imajući na umu općeniti karakter uređenja kaznenog djela „javnog poticanja na nasilje i mržnju“ u Kaznenom zakonu i članka 5. Zakona o prekršajima protiv javnog reda i mira, čini se da bi izričito inkriminiranje ustaškog pozdrava i ustaških simbola kao kaznenih djela bio dobar (dodatan) korak u suočavanju s prošlošću i pozitivan signal društvu od strane vlasti. Pritom se zabrana ustaškog pozdrava i ustaških simbola ne bi mogla tumačiti kao narušavanje slobode govora jer su oni jasno i nedvosmisleno kompromitirani zločinačkom naravi tzv. Nezavisne Države Hrvatske i zlodjelima koja su u njezino ime počinjena pod tim pozdravom i simbolima.

Primjer postavljanja spomen-ploče HOS-a u Jasenovcu 5. studenoga 2016. godine koju su otkrili predstavnici Udruge branitelja HOS-a Grada Zagreba i HOS-a Jasenovac u počast jedanaest poginulih pripadnika HOS-a na tom području u Domovinskom ratu i ambivalentna reakcija predstavnika državne vlasti (spomen-ploča sadrži ustaški pozdrav) otkriva da izazov suočavanja s prošlošću nije ozbiljno shvaćen u Hrvatskoj.

Pritom je potrebno istaknuti da nije kontroverzan samo sadržaj ploče, nego i njezina lokacija: „Točno na mjestu srušene kuće obitelji Bačić, u kojoj se nalazilo zapovjedništvo logora Jasenovac, danas se nalazi zgrada na kojoj je nedavno postavljena spomen-ploča poginulim pripadnicima HOS-a s istaknutim ustaškim pozdravom.“ Činjenica da je spomen-ploča postavljena upravo na mjestu nekadašnje ustaške uprave jasenovačkog logora ukazuje da je riječ o namjernoj provokaciji.

Pod pritiskom javnosti ploča je 7. rujna 2017. godine „skinuta... sa zgrade dječjeg vrtića na Trgu kralja Petra Svačića. Ploča je izmještena u Spomen park hrvatskim ratnicima Trokut kod Novske gdje se nalaze spomenici još 17 postrojbi Hrvatske vojske.“ U cijeloj ovoj priči posebno je problematična teza bivše predsjednice Kolinde Grabar Kitarović da „treba razlikovati ustaški pozdrav *Za dom spremni* od pozdrava *Za dom spremni* u Domovinskom ratu.“

Upitan za komentar takve izjave, premijer Plenković rekao je da nije čuo za tu izjavu te dodao: „Ono što je dobro jest da su preporuke Vijeća za suočavanje s prošlošću bile veoma precizne, argumentirane i da su uzele kontekst Domovinskog rata i tih obilježja, osobito na mjestima gdje su pripadnici HOS-a poginuli. To je vrlo strogo ograničena preporuka i na taj način se percipira, rekao je Plenković.“

Tumačenje da se u određenom kontekstu može raditi distinkcija u vezi s ustaškim pozdravom i pojašnjenje da se radi o strogo ograničenoj preporuci širom otvara Pandorinu kutiju relativizacije te dovodi do kompromitiranja državnog integriteta radi prolaznih dnevopolitičkih oportunitetima.

Takvoj politici također se može pripisati barem djelomičan doprinos u vezi s rezultatima dobivenim nakon provedena istraživanja u devet od jedanaest varaždinskih srednjih škola 2023. godine: „... istraživač uočava da 38 % varaždinskih srednjoškolaca ne prepoznaje simbole antifašizma. Njih 24 %, naime, smatra da je to stilizirano slovo U, a 14 % kukasti križ, dok 36 % ne zna da je ustaštvo bilo fašistički pokret. Više od trećine ispitanika nije dalo zadovoljavajuće odgovore na izjavu da su Ante Pavelić i ustaški pokret odgovorni za osnivanje koncentracijskih logora u NDH te za progon i ubijanje Židova, Srba, Roma, politički nepodobnih Hrvata i drugih disidenata vlasti NDH. Njih 25 % nije se moglo odlučiti, 5 % se djelomično ne slaže, a 5 % se u potpunosti ne slaže s tom tvrdnjom.“

Jedan od izazova koji svakako pridonosi izostanku odlučnog suočavanja s prošlošću u kontekstu Drugoga svjetskog rata jest i činjenica sporog procesuiranja ratnih zločina u Domovinskom ratu. Zato treba nastojati da se zatvori ta stranica ratne povijesti i slučajevi riješe dok su žrtve još žive, kako bi im se, između ostalog, nadoknadila šteta.

Prije 15 godina umro je Claude Lévi-Strauss

Život imitira knjige

Piše Ivan Silobrčić

Sigmund Freud negdje kaže da on nije ništa sam smislio; sve što je izrekao već je napisano drugdje, i on je to pročitao, napose kod Johna Keatsa i P. B. Shelleyja. Tu je Freud bio iskreniji od mnogih drugih, utoliko što je priznao da se književnost i filozofija, dva slobodna polja koja pokrivaju (zapravo otkrivaju) sve ostale discipline, ponavljaju, i to ritmički; rimuju se u velikim valovima. Sistematizacija tog saznanja uskrsnula je u ranom 20. stoljeću, u predavanjima, koja su naposljetku sabrala i redigirala dva studenta, švicarskog historijskog lingvистa Ferdinanda de Saussurea. To saznanje dobilo je jednostavno i čisto ime: strukturalizam, a to je proučavanje sustava (u najširem zamislivom smislu) u kojima su svi elementi povezani, gdje pomak jednog zupčanika mijenja poziciju, vrijednost, perspektivu i značaj svih drugih; svaki element drži mjesto određene vrijednosti u odnosu na druge elemente. De Saussure je to slikovito objasnio slikom šahovske ploče i igre; mala figura drvene kule artizanatsko je djelo, ili igračka; no u sustavu pravila koja vladaju igrom šaha to je figura koja ima vrijednost u odnosu na druge figure, određena pravila koja ne može kršiti bez raspada sustava (u ovom slučaju: prestanak partije), i njezin pomak proizvodi reevaluaciju značaja drugih. Ta arbitrarnost, ta *dogovorenost* u pravilima između svih elemenata danog sustava ima najrazličitije izvore i pravila – i discipline, kojih se motori onda daju razumjeti u toj perspektivi.

Takvo shvaćanje ubrzo je primijenjeno u drugim dijelovima lingvistike, osobito u fonologiji, proučavanju zvučnog sistema jezika, no najplodnije je to imalo odjeka u proučavanju književnosti; s pomoću sustava čiji je zadatak dešifriranje svih tih odnosa, kodova i struktura. Tako je osnovana nova grana filozofije (kako se domene književnosti i filozofije poklapaju), *semiotika*; kako je ponavljao talijanski medievist, romanopisac i semiotičar Umberto Eco, semiotika je današnje ime za filozofiju. Sve se može proučavati kroz prizmu semiotike; svaka vrijednost u kojem god sustavu formira se u odnosu na druge elemente, što znači da nema početne točke, nema panoptičke pozicije iz koje se sve razumije i, najgore od svega, nema izlaza iz tih sistema. Kako kaže francuski semiotičar Roland Barthes, nije da jezik ne dopušta da se neke stvari kažu, jezik nas tjera da (is)kažemo zatvoren krug stvari, i nema načina da se utekne sigurnijoj, višoj poziciji. Koncentrični, isprepleteni, zatvoreni krugovi, od toga se sastoji svijet iz vizure semiotike, koja je razvijeni strukturalizam. Te su ideje primijenjene u svim mogućim disciplinama (iako je strukturalizam zastario već sredinom 1960-ih): u samoj semiotici s pomoću Charlesa Sandersa Peircea, u fonologiji s pomoću Romana Jakobsona (svaki fonem ili jest ili nije nazalan, frikativan, guturalan, stražnji itd.), u folkloristici s radom Vladimira Proppa, koji je mapirao 31 vrstu narodne bajke (svaka bajka ili ide ili ne ide slijedom priče).

Jedan od najoriginalnijih strukturalista bio je Claude Lévi-Strauss (1908–2009), etnolog koji je plovio rukavcima Amazone, i na taj način upoznao velik broj malih naroda, svaki sa svojim jezikom, panteonom, nizom obreda (ukratko, *svjetova*), no on se, po vlastitom priznanju, lakše snalazio u rukavcima biblioteka. Imao je pred očima velik broj malih civilizacija, toliko mnoštvo da država Brazil i dalje nastavlja najsporiju invaziju i okupaciju u povijesti; prodor u šume Amazone, prodiranje u unutrašnjost pluća svijeta, ta poplavljena šuma okružena koncentričnim krugovima krila i krakova Amazone, koji kao da je guše, čine labirintskim – i tamo žive mali narodi, koji govore lingvistima silno zanimljivim jezicima, i postoje etnografima strahovito zanimljive male civilizacije. Tu je misao najavio Jean-Jacques Rousseau, taj suptilan čovjek, koji je prihvaćao nezapadnjačke svjetove i uvažavao (apstraktno, neinformirano) da postoje i druge apsolutne istine, da postoje i drugi svjetonazori. Lévi-Strauss vidio je kako to izgleda, širenje svojeg mentaliteta na druge, neprihvatanje mogućnosti da se može biti u krivu, gušenje mogućnosti drukčijih načina razmišljanja, kako je to zapadni modus petom zgazio jednu po jednu malu civilizaciju Amazone. To civilizacije čine; zapravo, to čini niz pojedinaca koji se osjećaju važnijima od drugih.

Život imitira knjige, život slijedi pravila koje slijede i knjige, kao što je obitelj, koju je Lévi-Strauss etnografski prou-

Tužni tropi: Claude Lévi-Strauss

čio. Lévi-Strauss, kao i Roland Barthes, koji istražuje svijet kao tekst, prenoseći književnu kritiku, koja je apsorbirala tu lingvističku terminologiju, na druge discipline. Geometrijski duh strukturalizma moguće je instrumentalizirati za potrebe proučavanja etnografije, koja je dotad bila prikupljanje podataka, kao što je i povijest to bila manje-više sve do još jednog ploda, nešto daljeg, strukturalizma: *Annales* škole povijesti (neka su od slavnih imena Marc Bloch, Jacques Le Goff, Lucien Febvre, Fernand Braudel, Georges Duby). Lévi-Strauss nije sasvim prihvaćen u svojoj disciplini, među etnografima koji ga se žestoko odriču; nije odmah prihvaćen, odbijen je u glavnoj izdavačkoj

Jedan od najoriginalnijih strukturalista bio je Claude Lévi-Strauss (1908–2009), etnolog koji je plovio rukavcima Amazone i na taj način upoznao velik broj malih naroda, svaki sa svojim jezikom, panteonom i nizom obreda, no on se, po vlastitom priznanju, lakše snalazio u rukavcima biblioteka

kući u Francuskoj (kao Proust, kao mnogi drugi), studija o Brazilu *Tristes tropiques* izašla je poslije, 1955, a glavno njegovo djelo, *Anthropologie structurale*, 1958. kod nakladnika Plona). Tako je taj duh odavno korišten u akademske svrhe: Nietzsche je prodao ideju, beskrajno ponavljaju, o apolonijском i dionizijskom principu u umjetnosti, i tako, kako kaže Emil Cioran, *fait carrière* (napravio karijeru); jedna od osnova zapadne filozofije jest razlikovanje između umnog i duhovnog (tako stvarajući dva koncepta koja su strana drugim civilizacijama, dva dijela tijela koji se ne daju locirati: *duh* i *um*). Lévi-Strauss objašnjavao je da ono što spaja označitelja s označenikom (dva dijela svakog znaka) spaja *plutajući označitelj*, paradoksalan element znaka, onaj dio znaka koji je neka vrsta *nonsensa*, onaj u biti besmislen dogovor, o kojem je Platon govorio u *Kratilu*, da je konj zapravo *konj*, a ne *tonj*, *fonj* ili bilo što drugo, zato što nema razloga zašto se zove ovako, a ne onako, jedno

se tako spojilo, kao dva magneta. Misлити znači organizirati, zapravo – instrumentalizirati, budući da organizirati, etimološki, znači nečemu dati oblik, nečemu pripisati *organe* (na starogrčkom ὄργανον znači instrument); želja da se svijetu dade smisao (kako se to krasno kaže dvoznačno na ruskom, мир, što znači i *mir* i *svijet*, kao u rusizmu-bohemizmu *svemir*), i tu se razvijaju *znanstvena* misao (zapadnjačka, vulgarno ekspanzionistička) i *divlja* misao (lokalne istine, recimo), koje se razumiju onoliko koliko se dva monoglotna iz raznih krajeva svijeta razumiju. Ne mora se tražiti u dubinama Amazone da se nađu takvi primjeri.

Iz svemira kineske civilizacije potječe kosturasta filozofska kultura koja nosi ime, možda nepostojećeg čovjeka, već samo imenske fikcije, Lao-ce, koji je navodno bio suvremenik Heraklita. Lao-ceova knjiga (mnogo je vjerojatnije da je to kasnija redakcija – kompilacija), *Dao de džing*, prevedena je u fantastično velikom broju pokušaja na engleski. Engleski jezik jednostavno nema riječi za prevesti, za izvršiti išta što bi sličilo na *translatio* (vođenje preko; pre-vođenje), zapravo, vjerojatno, nijedan indoeuropski jezik; Platon je neprevediv na kineski iz istih razloga (kako prevesti *duh* i *um*). Svrha svega toga jest uzglobiti razne znanosti, koristiti diskurse (metode, vokabulare) jednih, primarno (historijske) lingvistike, da se osvijetle druge. U slučaju Lévi-Straussa njegov je cilj *povijest*, a alati su mu sociologija i semiotika. Taj sustav razumijevanja svih disciplina lingvistički, bitno binarno, imao je problem da, u osnovi, pretpostavlja da je jezik čišći negoli zaista jest. Emil Cioran predosjećao je i prije da strukturalizam ne stoji, da „u korist mentalne higijene, trebalo bi se libiti riječi *struktura* i *mit*“, da su to istrošeni i zapravo nedovoljno točni koncepti. Oni stoje samo do neke mjere.

Claude je dio djetinjstva, usred Prvoga svjetskog rata, proveo s djedom, versajskim rabinom. Dubokim zanimanjem za mitologiju i religiju lako onesposobljuje osobu da vjeruje u to što anatomizira; nije bio religiozan, i teško je zamisliti kako bi on to i mogao biti. Ukočio se izvan sistema religije. Zanimajući se za pismo, proučavao ga je kao eksploatacijsko oruđe, za subjugaciju. Shvatiti i razumjeti kako funkcioniraju druge civilizacije bio je donedavno gotovo nemoguć zadatak. Konceptualizacija drugih, uz to golemih sistema, bilo je filozofski neizvedivo prije formiranja sistema s pomoću kojih se to može provesti. Prekid kontaminacije svih opisa drugih sistema sistemom vrijednosti Zapada, kolonijalnih ili neoliberalnih, preduvjet je za to novo poglavlje intelektualne povijesti, a to se jedino da napraviti u pojedincu, ne u cijelom sistemu. Zato je Lévi-Strauss imao preteče, ljude koji su se zanimali za druge. Oduvijek je postojala ta manjina kojoj najzanimljivija tema na svijetu nije *vlastita biografija*.

Iz prošlosti Slavonije

Slučaj Alfreda Roschera

Piše Hrvoje Volner

Nakon završetka Pravnog fakulteta u Beču 1912. godine, Alfred Roscher (Donji Miholjac, 1886 – Donji Miholjac, 1965) otvorio je u rodnom mjestu odvjetničku kancelariju, a od 1914. djelovao je ondje i kao javni bilježnik. Roscherovi su podrijetlom bili Austrijanci, no Alfred se smatrao Hrvatom. U vrijeme njegovih najplodnijih poslovnih godina u Miholjcu se provodila privatizacija sekvestriranog veleposjeda miholjačkih zavičajnika, ali prema odluci beogradskih vlasti državljana neprijateljske mađarske države. Radilo se o lukrativnom biznisu u koji su bili uključeni mnogi političari i ministri Kraljevine Jugoslavije, poput Milana Stojadinovića. Pitanje prodaje miholjačkog veleposjeda bilo je ključno u čuvenoj Našičkoj aferi, sudskom procesu protiv korupcije koji se odvijao na Okružnom sudu u Osijeku 1934. godine. Iste je godine, u spomen na svoju pokojnu majku Celestinu, Alfred Roscher osnovao zadužbinu pod rukovodstvom Sestara sv. Križa, a kasnije Salezijanki. Zadužbina je skrblila o djeci siromašnih roditelja, a bila je smještena u novoizgrađenoj jednokatnici koja je mogla imati oko 300 kvadratnih metara. Zgrada je nakon Drugog svjetskog rata više puta nadograđivana, od 1947. u njoj je smještena Škola učenika u privredi, a od 1969. Srednjoškolski centar. Premda neprekidno u funkciji, slabo je održavana, pa je 2021. srušena. Kroz Zadužbinu Celestine Roscher od 1934. do 1945. prošlo je oko 150 pitomaca koji su ondje živjeli, bili odgajani i obrazovani.

Donjomiholjački kraj je kao i ostatak Slavonije bio etnički izmiješan većinskim Hrvatima, i manjim, gotovo u jednakim omjerima raspodijeljenim skupinama Mađara, Nijemaca i Srba, ali i ostalih naroda i konfesija (u Slavoniji je prema popisu stanovništva 1910. bilo malo više od 52% Hrvata). U ekonomskom je smislu donjomiholjačkim prostorom dominirao veleposjed grofova Mailátha s kvalitetnim šumama hrasta lužnjaka (oko 20.000 jutara) i s 43.000 jutara zemlje. U razdoblju između dva svjetska rata Mailáthtove šume postale su sirovinskom bazom slavonske drvne industrije smještene u Belišću i Đurđencu. Iako su na svojim lovištima u Miholjcu ugošćivali cara i kralja Franju Josipa I. i prestolonasljednika Ferdinanda, nakon raspada Austro-Ugarske Monarhije Mailáth se više nisu osjećali sigurnim, pa su pobjegli u Mađarsku. Grof Mailáth prodao je 1923. svoj veleposjed «Društvu za kolonizaciju i parcelaciju Podravina d. d.», tvrtki na čijem je kormilu bio Adolf Schlesinger, koji je ondje zastupao interese većinskih vlasnika. Radilo se o drveno-industrijskim gigantima tvrtkama S. H. Gutmann d. d. i Našička d. d. koje su eksploatirale šume dok su obradive površine prodavane lokalnim seljacima ili, prema državnim propisima, dijeljene solunskim dobrovoljcima. Stanovništvo kotara se uglavnom bavilo poljoprivredom, u kotarskom središtu dominirala su obrtnička zanimanja kojima su se 1939. bavili Hrvati, Nijemci i Srbi, a od 10 trgovačkih radnji većinu su držali Židovi koji su se bavili i manjim industrijama (mlin, ciglana) ali isto tako ugostiteljstvom, bankarstvom i kinematografima.

Prema sjećanjima donjomiholjačkih Židova Mirjane Erlich i Borisa Polgara, Alfred Roscher imao je vidnu ulogu u životu mjesta. Bio je predsjednik i pokrovitelj mnogih mjesnih kul-

turnih i humanitarnih ustanova, jedno je vrijeme bio i predsjednik općine i banski vijećnik kotara. Prema sjećanjima preživjelih iz Holokausta, koja danas imamo tek iz druge ruke, Roscher je bio i u pozadini poslova oko prodaje Mailáthovog veleposjeda, posebice kod prenamjene vlasništva dioničkog društva u privatni posjed braće Adolfa i Filipa Schlesingera. Po uspostavi NDH, Adolf Schlesinger imenovao ga je pravnim zastupnikom njegova posjeda. Schlesingeri su kao mađarski Židovi spas pronašli bijegom u Mađarsku, odakle su se preko Švicarske konačno preselili u Sjedinjene Države. Židovi koji nisu uspjeli pobjeći, a na prostoru kotara ih je moglo biti stotinjak, nisu bili takve sreće. Ustaše su ih opteretile kontribucijama, iseljavanjima iz nekretnina, preuzimanjem biznisa, prisilnim radom i svakom vrstom nasilja. U prvoj kontribuciji koja je bila proglašena krajem svibnja 1941, Židovi su ustašama morale isplatiti iznos od 120.000 dinara, da bi početkom 1942. nametnuli novu kontribuciju s objašnjenjem da će, plate li traženi iznos, biti pošteđeni logora. U proljeće 1942. su preseljeni na poljoprivredno zadružno imanje Suhopoljac koje se nalazilo u okolici Miholjca. Na prostoru te ekonomije, u različitim gospodarskim prostorijama, uređene su improvizirane nastambe. Prema zamisli ustaša, ondje su se trebali baviti poljoprivredom u čiju je svrhu bilo unajmljeno 10 jutara zemlje. Sredinom srpnja 1942. svi su prebačeni u logor Tenja nedaleko Osijeka, odakle su oko 10. kolovoza odvedeni u Auschwitz.

U obnovljenom postupku, održanom 13. travnja 1946. godine, Roscher je oslobođen ranijih optužbi. Okružni narodni sud u Osijeku mu je kao osobitu zaslugu priznao činjenicu da su u zadužbini njegove majke Celestine Roscher za vrijeme rata pod lažnim imenima bila spašena srpska djeca Slavko i Željko Nježić, Branko Mijatović te židovski dječaci Fedor Tencer, Edo Messenger i Aleksandar Gross

turnih i humanitarnih ustanova, jedno je vrijeme bio i predsjednik općine i banski vijećnik kotara. Prema sjećanjima preživjelih iz Holokausta, koja danas imamo tek iz druge ruke, Roscher je bio i u pozadini poslova oko prodaje Mailáthovog veleposjeda, posebice kod prenamjene vlasništva dioničkog društva u privatni posjed braće Adolfa i Filipa Schlesingera. Po uspostavi NDH, Adolf Schlesinger imenovao ga je pravnim zastupnikom njegova posjeda. Schlesingeri su kao mađarski Židovi spas pronašli bijegom u Mađarsku, odakle su se preko Švicarske konačno preselili u Sjedinjene Države. Židovi koji nisu uspjeli pobjeći, a na prostoru kotara ih je moglo biti stotinjak, nisu bili takve sreće. Ustaše su ih opteretile kontribucijama, iseljavanjima iz nekretnina, preuzimanjem biznisa, prisilnim radom i svakom vrstom nasilja. U prvoj kontribuciji koja je bila proglašena krajem svibnja 1941, Židovi su ustašama morale isplatiti iznos od 120.000 dinara, da bi početkom 1942. nametnuli novu kontribuciju s objašnjenjem da će, plate li traženi iznos, biti pošteđeni logora. U proljeće 1942. su preseljeni na poljoprivredno zadružno imanje Suhopoljac koje se nalazilo u okolici Miholjca. Na prostoru te ekonomije, u različitim gospodarskim prostorijama, uređene su improvizirane nastambe. Prema zamisli ustaša, ondje su se trebali baviti poljoprivredom u čiju je svrhu bilo unajmljeno 10 jutara zemlje. Sredinom srpnja 1942. svi su prebačeni u logor Tenja nedaleko Osijeka, odakle su oko 10. kolovoza odvedeni u Auschwitz.

Od progona su bili pošteđeni Židovi u miješanim brakovima, no i njihova sigurnost nije bila zajamčena. Mogli su biti sumnjivi zbog prikriivanja židovske imovine, o čemu svjedoči i sudbina Olge Čošić, rođene Schlesinger. Ustaški dužnosnici Franjo Horvat i pukovnik Ivan Štir naložili su Jelici Brkanić da se sprijatelji s Olgom, kako bi saznali kod koga su se nalazile dragocjenosti i zlatnina miholjačkih Židova. Dragocjenosti je, navodno, prikrio Olgin brat Oto Schlesinger, miholjački trgovac, koji se pod lažnim imenom sa suprugom Elsom skrivao u Zagrebu. Oto je na denuncijaciju Jelice Brkanić uhićen i sproveden u Donji Miholjac, odakle je zajedno sa svojom majkom, suprugom te sestrom Olgom i njezinim najmlađim djetetom završio u Jasenovcu, gdje su ubijeni. Pronađene dragocjenosti i zlatninu u milijunskoj vrijednosti razgrabili su ustaše. Nakon protjerivanja Židova iz

Miholjca, u Zadužbini Celestine Roscher su se nalazila tri židovska dječaka: Fedor Tencer, Edo Messenger i Aleksandar Gross koji su pod lažnim imenima dočekali oslobođenje Jugoslavije. Radilo se o djeci za koju ne znamo kako su u Miholjcu završila, a pretpostavlja se da su ih udomili ovdašnji Židovi kako bi izbjegla logor u Đakovu. Jednako kao što su vlast Donjeg Miholjca u razdoblju NDH-a činile ustaše «dodoši», tako su i u vremenu nakon okupacije upravu narodnih odbora činili pojedinci koji rodnom nisu bili iz mjesta, pa ni iz okolice. Roscher, koji je bio samosvjestan građanin, obrazovan i veoma poštovan među svojim sugrađanima, u eri konsolidacije komunističkog režima predstavljao je prirodnu opoziciju kolektivizmu. Članovi kotarskog komiteta partije u Donjem Miholjcu prepričavaju njegove izjave: da je odgovarao seljake od predaje žita vlastima, jer će im komunisti ionako sve oduzeti. Nakon nekoliko Roscherovih komentara danih u javnosti, zalaganjem kotarskog komiteta partije, vlasti su ga odlučile zatvoriti. U subotu 9. srpnja 1945. noć je proveo u zatvoru u Miholjcu. Ujutro idućeg dana vlakom je otprećen po sudskim nadzornicima na osječki Sudbeni stol, a već u 9 sati je nad njim provedeno prvo saslušanje. U ponedjeljak 11. srpnja u 19 sati predana mu je optužnica i odmah je odveden na glavnu raspravu na kojoj je pred Sudom za zaštitu nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj, koji se za Slavoniju nalazio u Osijeku, osuđen na gubitak građanskih prava u trajanju od četiri godine te na konfiskaciju cjelokupne imovine.

Zaklada Celestine Roscher, izvor Državni arhiv u Osijeku, Fond 707, kut. 4.
Dr. Alfred Roscher sudski spisi

Optužen je na temelju svjedočanstva gore spomenute Jelice Brkanić da je odbio pomoći Josipu Čošiću kojeg su ustaše optužili da je komunist i da je njegovoj supruzi Olgi za pravni savjet naplatio 5.000 kuna, otprovivši je riječima «k meni nemojte gospođu više doći, jer ja neću prstom maknuti za njega, a napose jer znam da je komunist.» Uz navedeno, prebacivali su mu se da je odbijao pomagati partizanski pokret i da je govorio posrpdno o Jugoslavenskoj narodnoj armiji. U kratkom roku Roscher nije mogao organizirati svoju obranu, no iz sudskih spisa razaznajemo da je optužnicu nijekao. Dokazivao je da je tijekom rata pomagao hrvatsku, srpsku i židovsku djecu smještenu u spomenutoj Zakladi. Tvrdio je da su ga ustaše za vrijeme okupacije stalno držale po prismotrom i da je u nekoliko navrata bio uhićen, budući da nije htio pristupiti okupacijskim organizacijama. U svoju obranu naveo je da se tijekom rata kao advokat zalagao za uhićene pripadnike partizanskog pokreta poput Jele Kadića, stanovitog Cvijića, Jozu i Gojka Čanglića i Svetozara Kadića. Spomenuo je također da je slao novac partizanima posredstvom Đure Marića, koji je bio predsjednik narodnooslobodilačkog odbora za kotar Donji Miholjac. Sud njegove navode nije prihvatio jer Roscher nije imao, niti je iza sebe mogao imati svjedoke. Nije prihvaćen ni iskaz da je pomagao partizanima jer je, prema svjedočanstvu Jelice Brkanić, izjavio kako za takve neće ni prstom maknuti.

U međuvremenu je Jelica Brkanić prijavljena (od strane Nevenke Milaković iz Donjeg Miholjca) Okružnoj komisiji za ratne zločince u Osijeku, na temelju koje je osuđena zbog prokazivanja Ota i Else Schlesinger. Od 10. rujna 1945. do 2. travnja 1946. Roscher je očekivao obnovu postupka, svjestan da ga se mora osloboditi, ali emocionalno potresen pravomoćnošću odluke o konfiskaciji. Svojoj žalbi je priložio niz potpisanih i ovjerenih svjedočanstava, između ostalih i polaznika Titove partizanske gimnazije u Zagrebu, već spomenuti Tencer, Messenger i Gross, koji su naveli da su pod lažnim imenima i s Roscherovim znanjem bili upisani u Zadužbinu Celestine Roscher.

Slučaj Roscher ukazuje i na posljedice koje su na sudbinu mnogih Židova, premda ne samo njih, imale odredbe gubitka nacionalne časti i konfiskacije. Više se nije mogao baviti odvjetničkim poslom, u vlastitoj kući dana mu je soba u najam. Stanarinu nije mogao plaćati jer je bio bez posla. Posao nije mogao dobiti jer je za fizičke poslove snažnih i mladih pojedinaca bilo u izobilju. Roscher je bio ponosan na činjenicu da se tijekom rata uspješno odupirao, u početku pozivima, a kasnije i prijetnjama ustaša i nacista da im se pridruži. I dodao je da su mnogi pitomci, koji su se našli u zadužbini njegove majke, pristupili partizanima, dok su neki postali časnici i komesari partizanske vojske. Duboko nacionalno svjestan, Roscher je u svojoj žalbi zapisao: «Pitam ja sada, koliko je hrvatski narod dao sinova koji su osnivali zadužbine i slične ustanove. Na prste se mogu izbrojiti, tako ih je malo.» U obnovljenom postupku od 13. travnja 1946. Roscher je oslobođen ranijih optužbi. Okružni narodni sud u Osijeku mu je kao osobitu zaslugu priznao činjenicu da su u njegovoj zadužbini tijekom rata kao pitomci pod lažnim imenima bila spašena srpska djeca Slavko i Željko Nježić, Branko Mijatović i već spomenuta tri židovska dječaka.

In memoriam
Veliko ime

Piše Mirko Galić

Među novinarima koji su ostavili dubok autorski trag, pišući gotovo pola stoljeća u vodećim hrvatskim listovima i listovima bivše države, dok su novine nešto značile u politici i kulturi, nedavno preminuo Živko Gruden (1932–2024) bio je veliko ime. Prestao je pisati potkraj života, nešto zbog godina, a više zbog toga što članke kakve bi on napisao ne bi imao gdje objaviti. Novine u kojima je radio kao pisac i kao urednik ili su sahranjene prije njega ili tek životare, u sjeni agresivnih novih medija ili pod šapom vlasti, financijskih i političkih, da se više vidi tko nedostaje nego tko je suvišan.

O Živku Grudenu novinaru najbolje govore njegovi rani i kasni radovi, koje je ostavljao po novinama široka raspona uređivačke politike, od pravovjernog *Komunist*a do anarho-liberalnog *Ferala*, od režimskog *Vjesnika* i bezgrešnog *Večernjeg lista* do Vičevićeva *Novog lista*. Nije bilo jednostavno raditi u tolikim različitim novinama i u dvama sistemima, a sačuvati profesionalni dignitet i političku vjerodostojnost. Rijetki su u tome uspjeli, a da se nisu pokorili ili nagnuli na jednu stranu. Gruden je ostao svoj i kad je na počecima radio u listu koji je i po imenu i po položaju pripadao Partiji koja je vladala mišljenjima. U nas se svako tko se na bilo koji način veže uz komunizam stavlja na stup srama. Nije Gruden u novinarstvu bio veličina kakav je bio Pablo Picasso u slikarstvu; što bi Grudenovi kritičari učinili sa slavnim slikarom kad bi znali da je svake godine do kraja života obnavljao članstvo u Komunističkoj partiji Francuske, a odbijao od francuske države Legiju časti!

Hrvatska sredina daleko je od francuske tolerancije; i Gruden je osjećao i doživljavao netoleranciju, ali nije zbog toga popuštao ni odustajao od svojih humanističkih uvjerenja kad su 90-ih godina minulog stoljeća „perači crnih košulja“ pomislili da se u Hrvatskoj vraća njihovo vrijeme. Najprije u člancima, a zatim u posebnoj knjizi, Gruden je upozorio kako to nitko nije učinio ni prije ni poslije njega, da se u legitimnoj borbi za demokratsku državu obnavljaju ideje usta-

Samo je novinar s velikim znanjem i osobnom etikom, kao što je bio Živko Gruden, mogao izbjeći da služi u propagandne svrhe vlasti. Kad su pak i profitni, ne samo politički, razlozi tražili od novinara da budu „na liniji“, nije prihvaćao komercijalno novinarstvo, niti je lutao po petparačkim rubrikama

koga pokreta koje kompromitiraju tu borbu, da se ponavlja antisemitizam do razmjera prave opasnosti i da se prekraj povijest Drugoga svjetskog rata na štetu hrvatskog antifašizma. Iskusni i obrazovani novinar, sa znanjem o tome što se događa i o čemu je riječ, reagirao je na konkretne slučajeve nacionalističke euforije, koja je prelazila u veličanje ustaštva. Gruden je dobro zapažao da Hrvati ugrožavaju vlastito povijesno pravo na državu ako bi dopuštali da se instaliraju propale ideje iz poražene ratne države. Nije imao ni najmanje dvojbe da budućnost Hrvatske nije u njezinoj prošlosti.

Privatno, Gruden je bio povučen i miran. Suprotno toj slici, Gruden novinar bio je veoma borben, toliko da je u desetljeću nacionalne revolucije mogao napisati svoje kapitalno djelo *Perači crnih košulja*. Iz toga razdoblja nema mnogo tako važnih priloga otrežnjenju Hrvata od velike, povijesne pobjede formiranja vlastite države. Gruden ne piše protiv države, on piše protiv deformacija mlade države. Njegova knjiga, s tekstovima koje je objavio u prvih deset godina hrvatske neovisnosti, dobiva s vremenom na aktualnosti i vrijednosti, nažalost. Nitko nije tako pravodobno i dosljedno reagirao na pojave koje su odudarale od Tuđmanovih obećanja o demokratskoj državi, koja je zasnovana na temeljima ZAVNOH-a, a protivno ustaškome režimu. Gruden nije reagirao iz nostalgije za Jugoslavijom, ni iz otpora hrvatskoj državi; tih problema s razumijevanjem povijesnih kretanja nije imao.

Profesionalni dignitet: Živko Gruden

Reagirao je iz političkih pobuda da suoči novu državu s opasnostima koje sama sebi stvara.

U dugom profesionalnom životu Gruden nije izvještavao s placa, iako bi i otuda pisao zanimljivo i čitko, nego s političkih foruma, gdje su se zauzimali ideološki, nerijetko i apodiktički stavovi, koje je trebalo primati sa zrnom soli. Samo je novinar s velikim znanjem i osobnom etikom, profesionalnom i političkom, mogao izbjeći da služi u propagandne svrhe vlasti, osobito kad se to od novinara tražilo. Kad su pak i profitni, ne samo politički razlozi tražili od novinara da budu „na liniji“, nije prihvaćao komercijalno novinarstvo, niti je lutao po petparačkim trač-rubrikama. Gruden je bio ozbiljan novinar kojemu se vjerovalo i kad se svi nisu slagali s njime. Veliki novinar poput njega ne podilazi ni čitateljima, ni vlastima, drži se činjenica i slijedi svoja uvjerenja i mišljenja.

Tko s Grudenom nije radio, neće razumjeti koliko je bio otvoren i tolerantan čovjek, a istodobno veliki profesionalac koji se do kraja borio za standarde svoje profesije. I koliko je taj povučeni čovjek, koji nikad nije povisio glas, bio čvrst u obrani novinarstva, i kad ono nije bilo slobodno, i kad je došla uvjetna sloboda. Godinama sam s njim radio u *Vjesniku*, pa sam se mogao uvjeriti s kakvim je znanjem pisao izvještaje i komentare; nigdje nije išao po svoje mišljenje. Bio sam u njegovu kolegiju kad je vodio *VUS*, kao posljednji glavni urednik nekad slavna tjednika; pao je, ali hrabro i časno, jer nije pristao da *VUS* ne odgovara dogmatskome *Oku*, na optužnicu o *vustašama*. Bila je to teška optužba, koja se nije mogla prešutjeti. *VUS* je objavio redakcijski komentar, koji je napisao Igor Mandić, pa ga je rukovodstvo kuće *Vjesnik*, po diktatu politike, ugasilo, tobože, zbog poslovnih gubitaka, a stvarno zbog neposlušnosti. Tako je Gruden, kad je trebalo, branio dostojanstvo lista i integritet profesije.

U pola stoljeća aktivnog novinarstva Živko Gruden potpisao je i stotine vrijednih tekstova iz *SAD*-a, gdje je u 80-im godinama prošloga stoljeća proveo jedan dopisnički mandat. Nije tamo delegiran po nekoj protekciji ili političkoj vezi, nego po novinarskim zaslugama. Pisao je briljantne tekstove s temama unutrašnje politike, te nije bilo straha da će se izgubiti u Americi, odakle je lako izvještavati uz toliko izazova, ali i teško, jer je Amerika zagonetna zemlja. Gruden nije ostao dužan svoga pogleda na američku politiku i američko društvo. Jednom mi je bio na pomoći kad sam u vrijeme Univerzijade radio za *Danas* intervju s glavnim tajnikom UN-a Perezom de Cuellarom, koji je za tu priliku dolazio u Zagreb. Uvijek je bio kolega, kad je trebalo, i drug, ako se to više smije reći, kad nije bilo važno. Kao i u drugim profesijama, veliki novinar nije obavezno i veliki čovjek: Gruden je bio i jedno i drugo.

Ako bi posmrtno pisao sam o sebi, Gruden bi napisao da je imao nesreću što je dobar dio novinarskog života proveo

u jednostranačkom sistemu, pa nije uživao sve blagodati slobodnoga novinarstva. Ali i u uvjetima u kojima je radio imao je osobni moral, profesionalnu disciplinu i obvezu da se drži činjenica. Doživio je demokraciju, da se uvjeri da nije zlato sve što sija, a dočekao je i tržišnu medijsku utakmicu da se uvjeri kako je imao sreće što ga nije pogodilo novinarstvo kojim su dominirali skandali, seks i novac. Poslije svega, rekao bi za sebe što je i Albert Camus kazao o sebi, dok se više posvećivao novinskim uvodnicima nego romanima: „Borba za ovakav život vrijedi muke.“

Osim što je svoj novinarski talent izražavao u „angažiranoj literaturi“, kako je François Mauriac definirao svoje novinarstvo, Živko Gruden djelovao je u maloj židovskoj zajedni-

Svojom osobnošću i svojim radom obilježio je razdoblje intenzivne kulturne i javne djelatnosti Židovske općine u Zagrebu, u kojoj je osobit pečat ostavio kao predsjednik Kulturnog društva Miroslav Šalom Freiburger te kao glavni urednik časopisa *Ha-Kol*

ci u Zagrebu, prije svega iz osjećaja odgovornosti za njezin opstanak u sredini u kojoj su se u jedno nesretno vrijeme osjećali nesigurno i ugroženo. Svojom osobnošću i svojim radom obilježio je razdoblje intenzivne kulturne i javne djelatnosti Židovske općine, u kojoj je osobit pečat ostavio kao predsjednik Kulturnog društva Miroslav Šalom Freiburger te kao glavni urednik časopisa *Ha-Kol*. Veliku brigu posvećivao je također tribinama koje su se održavale u sklopu djelatnosti Općine, birajući teme i vrhunske predavače, ali isto tako proširujući sadržaje na publicistička, politička i ideologijska pitanja. Svaki se humanist, bio Židov ili ne bio, bio Hrvat ili neke druge pripadnosti, bio vjernik ili nevjernik, osjećao dužan odazvati njegovim pozivima, da dođe u Palmotićeve ulicu, da čuje kako članovi Općine razmišljaju i da nešto, eventualno, i sam kaže. Nisam Grudena nikada odbio, dolazio sam u s radošću u društvo koje je bilo blisko njemu, pa je bilo blisko i meni, ne samo zbog prijateljstva koje je vezalo nas dvojicu. Kad me predstavljao, toliko bi me nahvalio, da mi je bilo neugodno. Meni je čast što mu mogu makar posmrtno uzvratiti s istom iskrenošću i reći da je hrvatsko novinarstvo izgubilo jednog od svojih najvećih urednika i novinara.

Živka Grudena bilo je zadovoljstvo čitati. I velika povlastica s njime surađivati.

Sjećanje

Legenda kulturnog Zagreba

Piše Narcisa Potežica

Ove godine navršila se 100. godišnjica rođenja i 10. godišnjica smrti Branka Polića (1924–2014). Bio je poznata ličnost kulturnog Zagreba, muzički kritičar, voditelj i urednik radio-emisija, pisac nekoliko knjiga i urednik časopisa *Novi Omanut*. Polić je bio i predsjednik Kulturnog društva Miroslav Šalom Freiburger. Njemu u čast u velikoj dvorani Židovske općine Zagreb 16. travnja 2024. organizirana je na redovnoj tribini Kulturnog društva M. Š. Freiburger komemorativna večer na kojoj je istaknuto da je bio i nekadašnji predsjednik Društva.

Na početku prikazan je dokumentarni film HRT-a autorice Mire Wolf (scenarij i režija), a uslijedilo je prigodno predavanje Ljiljane Dobrovšak s prikazom Polićeve svestranosti i njegova zalaganja da se dio svjetske kulture prenese u poratni Zagreb sredinom 20. stoljeća.

U dokumentarnom filmu iz 2014. putem intervjua s Brankom Polićem upoznajemo njegov život i rad. Snimanje filma završeno je 14. lipnja 2014, a Branko Polić umro je iste godine 9. studenog. Gotovo do sama kraja bio je pun entuzijazma i želje da objavljivanjem članaka u *Omanutu* proširi znanje čitalaca i prenese informacije o židovskoj kulturi, ličnostima, knjigama i događajima. U tome je bio neumoran, a zanos je širio na sve oko sebe. Svi koji smo ga znali pamtimo ga baš po tome.

Znalac staroga kova: Branko Polić

U prikazanom filmu Branko Polić kao devedesetogodišnjak pripovijeda o svom životnom putu. Potomak poznate zagrebačke židovske obitelji Polić-Frelič živo nam pripovijeda o svojoj ranoj mladosti, školovanju, zatim o bijegu s majkom u doba Drugoga svjetskog rata iz okupiranog Zagreba u Hrvatsko primorje, prvo u Kraljevicu, a poslije u Kampor na Rabu. Slikovito opisuje osnivanje logorskog orkestra u kojem i sam svira. Nakon kapitulacije Italije priključuje se 1943. partizanima, no ubrzo se razbolio. Maturirao je 1945, a potom je francuski jezik i književnost studirao na pariškoj Sorboni. Po povratku iz Pariza, grada svjetlosti i kulture, želi što više utjecati na kulturu svoga grada, pa vlastita iskustva i znanje prenosi Zagrepčanima. Istodobno studira engleski jezik na Filozofskom fakultetu u

Zagrebu, a 1950. primljen je u redakciju Radija Zagreb, gdje je radio kao novinar i kritičar u glazbenom programu. Više od tri i pol desetljeća proveo je prvo kao novinar, a poslije urednik emisija na Trećem programu. Te su emisije rado slušane zbog izvrsnih informativnih tekstova, zanimljivih pojedinosti i znalčki odabranih glazbenih priloga, gdje

je najviše došlo do izražaja Polićevo enciklopedijsko muzikološko znanje. Godine 1964. postaje urednik govorne muzičke redakcije i voditelj emisija kao što su *Riječ je o muzici*, *Interpreti i njihova ostvarenja* i mnogih drugih na Trećem programu sve do umirovljenja 1985.

S odlaskom u mirovinu posvetio se djelovanju u židovskoj zajednici kao predsjednik Kulturnog društva M. Š. Freiburger, koje objavljuje svoj časopis o židovskoj povijesti i kulturi. Kao marljiv urednik *Novog Omanuta*, u kojem je okupio važna imena kao suradnike, poticao je autore da pišu i šalju priloge za njegov časopis.

U predavanju Ljiljane Dobrovšak, popraćenu zanimljivim likovnim materijalom, prikazan je Polićev životopis s brojnim fotografijama. Kao autor emisija o glazbi napisao je i brojne glazbene kritike, objavljene u domaćim i inozemnim časopisima. Također je bio prevoditelj s francuskog, ali je govorio i engleski, talijanski i ruski te prevodio s tih jezika i tako donosio vijesti iz inozemstva u domaću kulturnu sredinu.

Branko Polić proveo je više od tri i pol desetljeća najprije kao novinar, a poslije urednik emisija na Trećem programu Radio Zagreba. Znatan trag ostavio je u Židovskoj općini, ponajprije kao predsjednik Kulturnog društva Miroslav Šalom Freiburger i glavni urednik časopisa *Novi Omanut*

Polić je autor četiriju knjiga sjećanja (knjiga s elementima autobiografije), a to su *Vjetrovnjasta klepsidra*, Zagreb, 2004, *Imao sam sreće*, Zagreb, 2006, *Pariz u srcu studenta*, Zagreb, 2008, *Na pragu budućnosti*, Zagreb, 2010. Mnogo je pisao o glazbi, brojne kritike i feljtone, a objavljene su mu dvije zanimljive knjige o glazbenicima: *100 glazbenih anegdota*, Zagreb, 2011. i *Pregršt glazbenih anegdota*, Zagreb, 2012. (obje naklada Durieux). Dragocjen prilog o Židovima u Našicama također je Polićevo djelo.

Ugledan je član Kulturnog društva M. Š. Freiburger (osnovano 1989), a bio mu je i predsjednik od 1993. do 2001. Osnivač je i urednik časopisa *Novi Omanut* čiji je izdavač Židovska općina Zagreb i oko kojeg je okupio intelektualnu elitu ne samo svoje generacije nego i mlađe s ciljem da židovskoj i široj kulturnoj sredini približi židovske teme. Time je zaslužio posebno priznanje i dugo sjećanje. Bio je član uredništva tadašnjeg *Biltena Židovske općine Zagreb* danas *Ha-Kola*.

Pokrenuo je i *Židovski biografski leksikon*.

Godine 2012. odlikovao ga je predsjednik Republike Hrvatske Ivo Josipović Redom Danice Hrvatske s likom Marka Marulića za dugogodišnje zasluge za glazbenu kulturu i njezino promicanje.

Skroman po naravi, nije se razmetao velikim znanjem, ali svi ga se sjećaju kao žive enciklopedije i intelektualaca renesansnog tipa kakvih više nema.

Godine 2014, nakon pada u svojem domu, Vili Polić na Krležinu Gvozdu 15, i kraćeg boravka u bolnici, gdje još prati radioemisije, zauvijek odlazi 9. studenog 2014. naš veliki promicatelj židovske kulture po kojem se mnogi sjećaju tadašnjih tribina u auditoriju ŽOZ-a u Palmotićevoj 16 i žale zbog odlaska nezaboravnoga Branka Polića.

Ljiljana Dobrovšak emotivno je govorila o ugodnim susretima u Polićevoj kući, okupljanjima prijatelja, druženju s mladima. Duhovit i jednostavan, bio je omiljen u krugu znana i suradnika, s kojima je i proslavio 90. rođendan, nasimjan u crvenom džemperu.

Takva ga se sjećamo – kao legende kulturnog Zagreba kojih ima sve manje – takvih renesansnih intelektualaca i kulturnih djelatnika koji svoje znanje žele prenijeti svojoj sredini.

U godini njegovih jubileja čitatelje *Novog Omanuta* još jednom podsjećamo na Branka Polića i entuzijazam s kojim je uređivao naš časopis da bi što bolje prezentirao židovsku povijest i kulturu. Nadamo se da bi bio zadovoljan sadašnjim *Novim Omanutom* i našom uspomenom na njega. Branku posvećujem ovaj tekst.

NOVI OMANUT

Prilog židovskoj povijesti i kulturi

Broj 3 (164) Zagreb, srpanj-kolovoz-rujan 2024 / tamuz-av-elul 5784 ISSN 1331-8438

Časopis izlazi tromjesečno

Nakladnik: Židovska općina Zagreb

Za nakladnika: Ognjen Kraus

Sunakladnik: Kulturno društvo Miroslav Šalom Freiburger

Zagreb, Palmotićevo 16, tel ++385 (01) 4817 655

Žiro račun kod IBAN HR4223600001101558364

Savjet časopisa: Nadežda Čaćinović, Koraljka Kos, August Kovačec, Arijana Kralj

Kontakti

Glavni urednik: Zdravko Zima (novi.omanut@yahoo.com)

Uredništvo: Ljiljana Dobrovšak, Vesna Domany Hardy, Tamara Jurkić Sviben (pomoćnica glavnog urednika), Ivan Mirnik, Spomenka Podboj

Inozemni dopisnici: Suzana Glavaš (Napulj), Predrag Finci (London), Mirjam Steiner Aviezer (Tel Aviv)

Lektorica: Saša Vagner

Grafička priprema: Gordana Hren

Tisak: Offset tisak

Nakladnik +385 1 4922692, mail: jcz@zg.t-com.hr, www.zoz.hr

Sunakladnik +385 1 4817 655, mail: kdmsf.jcz@gmail.com

Godišnja pretplata za 4 broja iznosi EUR 25, 00

Žiro račun kod IBAN HR4223600001101558364

Devizni račun: HR4923600001500260173

Swift: ZABAHR2X

NOVI OMANUT izdaje se financijskom potporom Savjeta za nacionalne manjine RH